

..... *Neerlandica*
Extra Muros

Jaargang 42
nummer 1
februari 2004

..... *Inhoud*

- Bart Moeyaert
- 1 *Zeven min of meer toegankelijke en niet erg literaire verhalen over literaire kwaliteit en toegankelijkheid*
- Jeroen Jansen
- 5 *Geleende praal. Oorspronkelijkheid, navolging en plagiaat in de zeventiende eeuw*
- Hans Beelen
- 18 *Tolerantie tegenover vreemdelingen. Een nationale deugd in historisch perspectief*
- Veronika Wenzel
- 33 *Partikels in het Nederlands als vreemde taal*
- P. de Kleijn
- 44 *Grammatica: expliciet en impliciet. Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen*
- J.M. van der Horst
- 53 *Kroniek van de taalkunde 2002/2003*
- Ludo Beheydt
- 60 *In stukjes gevallen. Columnisten als chroniqueurs van de Nederlandse cultuur. Kroniek cultuur en maatschappij*
- 69 *Besprekingen en aankondigingen. Relationelle Strategien in der Fremdsprache (Roel Vismans); Der vaderen boek (Amand Berteloot); Fortuna, Fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie 1600–1720 (Lia van Gemert); De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië (Wilfred Jonckheere); Het land van de mosseleters (Herbert van Uffelen); Bibliografie van de Nederlandse literatuur in Nederlandse vertaling (Wim Coudenys); Niederlande- und Belgienforschung in der Bundesrepublik Deutschland (J. Grave); The Dutch overseas, architectural survey (H.J. Boukema)*
- William Z. Shetter
- 82 *Column*
- 83 *Auteursgegevens bij NEM-1, 2004*

..... *Zeven min of meer toegankelijke
en niet erg literaire verhalen over
literaire kwaliteit en toegankelijkheid¹*

1. *De Zweedse vrouw*

Ik botste een keer op een vrouw die dacht dat ik iemand anders was. Ze pakte mijn armen vast, kustte me en zei: 'Vilken del då,' wat Zweeds is. Wat ze daar zei was niet erg toegankelijk, en ik weet ook niet of het erg literair was. Zweeds is een taal die raar klinkt. Ze klinkt waarschijnlijk minder raar als je in Zweden geboren bent.

Soms stel ik me voor dat de Zweedse vrouw heeft gezegd: 'Mannen met grote oren maken me gek,' wat een prettige gedachte is.

Wat ik bedoel is dat ontoegankelijkheid geen probleem is, zoals veel mensen wel denken. Ontoegankelijkheid kan het begin zijn van veel actie in een mensenhoofd. Misschien biedt het u een fantasie of twee.

2. *De Franse Tjechov*

Ik was gevraagd om op een avond naar Brussel te gaan en daar *De meeuw* van Tjechov te zien. Na afloop zou ik de scenograaf ontmoeten. Ik had *De meeuw* nog nooit gezien, en de tekst had ik nog nooit gelezen. Ik kreeg het benauwd toen ik het theater binnenstapte, en aan de affiches zag dat het om een Frans theater ging. Een Frans. Als je *De meeuw* niet kent, wordt *La mouette* nog moeilijker.

Welke taal het dier ook sprak, de avond was feest voor mijn zintuigen. Het werk van de scenograaf was van een overweldigende soberheid, en omdat ik een reden had gekregen om naar het stuk te kijken en verplicht werd te blijven zitten – de ontmoeting met de scenograaf, concentreerde ik me totaal. Ik was als een kind in het circus. Gretig, ik was vergeten dat gretig eigenlijk een gevoel is. De sfeer verplichtte me te blijven kijken, de acteurs verplichtten me te blijven luisteren, de woorden die ik begreep verplichtten me nog beter te luisteren, want misschien begreep ik dan nog meer woorden. Het stuk gaf voedsel aan mijn hoofd en warmte aan mijn hart, en het was in het Frans, en het was Tjechov, en Polina Andrejewna is een moeilijke naam, maar ik genoot, ik genoot.

Wat ik bedoel is dat moeilijke, of als u wil literaire taal een lezer niet per definitie uitsluit, zoals mensen vaak zeggen. Moeilijke, of als u wilt literaire taal kan

klínken alsof het ‘alleen maar voor een elite’ is, maar blijkbaar gaan we er dan van uit dat lezers minder geduldig zijn dan kijkers, wat een rare gedachte is. Ik zou juist denken dat kijkers na tien seconden om snelle, toegankelijke beelden schreeuwen, omdat ze na tien seconden op bewegend beeld zijn ingesteld, op actie en reactie, op evolutie. Lezers weten toch al op voorhand dat ze met langzamer beelden te maken zullen krijgen, die ze nota bene zelf in beweging moeten zetten? Zijn ze al niet per definitie geduldiger? Ik blijf geloven dat je op de ene bladzijde altijd wel een reden vindt om de volgende om te slaan, waar je weer een nieuwe reden vindt om een bladzijde om te slaan, waar je enzovoort, enzovoort, enzovoort.

3. *Het hoofd*

Ik schudde eens de hand van het hoofd van een school. Ik had gehoord dat de man absoluut niet van mij en mijn boeken hield. Nu was hij veroordeeld om op z'n minst vijf minuten in dezelfde kamer met mij door te brengen, en een kop koffie te drinken, omdat een leraar van de school me gevraagd had voor een lezing. De leraar, het hoofd van de school en ik hadden een erg toegankelijke conversatie over schoolbibliotheken. Het hoofd begreep alles wat de leraar zei. De leraar begreep alles wat ik zei. Maar raar genoeg zei het hoofd altijd: ‘Hm, wat?’ als ik iets zei, terwijl ik behoorlijk articuleerde.

Wat ik bedoel is dat ook een toegankelijke tekst door een lezer ontoegankelijk gemaakt kan worden. Hoe beter de lezer meewerkt, hoe minder ontoegankelijk de tekst wordt.

4. *Het blij meisje*

Op een boekenbeurs kwam eens een blij meisje op mij af. Ze bleef voor mijn tafel staan en zei: ‘Ik heb uw boek gelezen’. Dat was een compliment, dat kon ik zien, en ik glimlachte terug en vroeg hoe het meisje heette en hoe oud ze was. ‘Tien,’ zei ze.

‘En welk boek heb je gelezen?’ vroeg ik.

‘Dat daar,’ zei ze, wijzend.

‘Dit hier?’ vroeg ik. ‘En je vond het een mooi boek?’

Ze knikte en bleef knikken.

‘Wel,’ hoorde ik mezelf zeggen. ‘Dat is fijn om te horen, want dit hier is geen gemakkelijk boek als je tien bent.’ Ik kon mezelf wel slaan. Ik hoorde mezelf papegaaien wat andere volwassenen alsmat herhalen en herhalen. ‘Dat boek daar is ontoegankelijk voor tienjarigen.’

Wat ik niet bedoel is dat alle kinderen van tien verschillend zijn. Dat is waar, maar dat onderwerp hebben we allang gehad. Wat ik probeer duidelijk te maken is dat door herhaling zelfs leugens waar worden, door herhaling zelfs leugens waar worden. Hoe vaker je herhaalt dat iets ontoegankelijk is, hoe ontoegankelijker het wordt. Hoe vaker mensen hetzelfde zeggen, hoe meer we geneigd zijn om hetzelfde te zeggen, en het op den duur gaan herhalen als papegaaien.

5. *Het detail genaamd Dostojevski*

Ik ging vaak op bezoek bij een schrijfster die Mireille Cottenjé heet. We hadden het over boeken en over het leven. Ik was negentien en een spons: alles wat ze zei nam ik op. Ik herinner me een detail – althans, het leek toen onbelangrijk.

De dochter van veertien kwam de trap af, en Mireille stelde haar voor, terwijl ze naar het boek onder de arm van de dochter wees: ‘Op dit moment leest ze Dostojevski. Is dat niet geweldig? Als ze na dertig bladzijden genoeg heeft van het boek, weet ze dat het niet haar soort boek is. Goed is dat. Ze kan lezen, daar ga ik van uit, dus weet je maar nooit dat ze de hele pil uitleest, wel?’

Wat ik bedoel is dat ik nog altijd niet weet wanneer een boek te literair of te moeilijk is voor een jong – of zelfs minder jong – stel hersens. We kunnen woorden spellen, ze bij elkaar zetten in zinnen, en ook een betekenis geven, als we twee keer nadenken.

6. *De eerste glimlach*

Ik was negentien en mensen noemden me ‘schrijver’. Critici zeiden vriendelijke of minder vriendelijke dingen over mijn debuutboek, en gebruikten woorden die ik zelf niet goed durfde te gebruiken, omdat ik er de betekenis niet goed van kende. Wat was ‘literatuur’, ‘triviaal’, ‘pulp’? Ik dacht bijvoorbeeld dat literatuur stond voor ‘iets wat uit de hersenen kwam, ernstige, geconstueerde boeken, geschreven in een ongewone stijl, met meer betekenissen dan wat er op de bladzijde stond’. En ik dacht dat schrijvers nooit glimlachten.

Ik heb voor het eerst geglimlacht in – pakweg – januari 1992. Of laat het nog december 1991 zijn. Omdat ik toen ophield met bang te zijn voor de woorden ‘literatuur’ of ‘triviaal’ of ‘pulp’. Er was toch altijd discussie over. Wat krijgt een grote L, wat krijgt een kleine P? Het kon me niks meer schelen, en toen ik dat juk van me af had gegooid, was ik een stuk gelukkiger.

Ik weet nog altijd niet precies wanneer trivialiteit in literatuur verandert, en omgekeerd. Ik heb mijn vermoedens, natuurlijk, maar het blijven vermoedens. De enige zekerheid die ik heb is dat literatuur, toegankelijk of niet, uit het onderste stuk van je lichaam komt. Ik bedoel – het hart. In elk geval niet uit het hoofd. Hoe ik dat weet?

7. *De hulp van Janni*

Ik zag eens een interview met Janni Howker op Channel Four. Na de televisiebewerking van ‘The egg man’, een kort verhaal van Howker, veegde ze met één vinger alle vragen over literaire kwaliteit en toegankelijkheid uit mijn leven weg. Ze liep naar een menhir, ergens in de Schotse Highlands, liet de kijker een teken zien, en zei dat het een oud teken was, met magische krachten. Het teken leek de dwarsdoorsnede van een slakkenhuis.

Ze volgde de lijn met haar vinger, en zei dat het symbool haar antwoord was op alles wat het schrijven en het lezen betrof. ‘Het gaat erom dat we de donkere gangen in ons hoofd volgen, en niet weten wat er achter de volgende bocht van

onze verbeelding of onze gevoelens ligt. Je ziet het einde niet, je weet ook niet wanneer je het zult bereiken. Deze spiraal gaat over het schrijven en het lezen, over de ontdekking van je eigen verhaal. Schrijver en lezer maken in wezen dezelfde beweging.'

Dat was een geruststellende gedachte, en voor mij is het het mooiste antwoord op elke vraag over literaire kwaliteit en toegankelijkheid.

Schrijven is fysica zonder formules. Niet waar, zeggen volwassenen graag. Schrijven voor kinderen of jongeren kan dan wel scheikunde zijn, maar in elk geval is het scheikunde mét formules. Als een spiraal een formule moet zijn, dan is ze niet geldig voor jonge mensen. Je kunt kinderen geen donkere gang in sturen, zonder licht op het eind. Zo'n gangetje is te smal voor jongeren, ze verdwalen vanzelf en voor je het weet bezorg je ze een depressie.

Ik probeer een teken te vinden dat volwassenen een goed teken zouden vinden. Wat zal ik tekenen om uit te leggen hoe boeken voor jonge mensen eruit moeten zien?

Twee lijnen, als een kronkelend weggetje?

Of zal ik twee lijnen recht naast elkaar zetten, een smal straatje, netjes rechtdoor?

Zal ik het zo doen?

Slaapt u nog, of slaapt u alweer?

Noten

- 1 Uitgesproken tijdens het vijftiende colloquium neerlandicum, 24-30 augustus 2003, Groningen, in het programmaonderdeel 'Jeugdliteratuur'.

..... *Geleende praal*
Oorspronkelijkheid, navolging en plagiaat in
de zeventiende eeuw

Het is bijna ondenkbaar dat een literaire schrijver in de zeventiende eeuw zijn eigen stof bedacht en hierin geen verwijzingen of ontleningen aan andere teksten opnam.¹ Al in de schoolbanken had hij geleerd zowel voor de inhoud als de stijl te rade te gaan bij illustere voorgangers, vooral die uit de Klassieke Oudheid.² Daar kwamen voor Nederlandse auteurs nog andere voorbeelden bij: Italiaanse, Franse, Spaanse, maar ook Nederlandstalige auteurs uit de eigen tijd of van eerdere generaties boden veel materiaal dat als inspiratiebron fungeerde of tot uitgangspunt werd genomen. Een enkel citaat of een letterlijke toespeling was een teken van bijzondere eruditie en vakmanschap, maar wanneer een auteur grotere lappen voorbeeldtekst wilde overnemen, kon dat niet zonder de bron te bewerken. Ook wat betreft de te kiezen thema's en motieven kon de zeventiende-eeuwse schrijver gerust bij voorgangers aankloppen. De stof die veel voorbeeldauteurs hadden verwerkt, correspondeerde immers nog geheel met waarover in de Gouden Eeuw werd geschreven: de bijbel, de klassieke mythologie en de geschiedenis. Wanneer bijvoorbeeld een auteur in de Gouden Eeuw van een onderwerp uit de Griekse mythologie een tragedie wilde maken, waren vaak al veel (buitenlandse) voorbeelden voorhanden. Al honderden jaren lang hadden duizenden voorgangers over heel Europa verspreid in dezelfde vijver gevestigd. Minder of geen voorbeelden waren voorhanden waar hij iets uit zijn directe omgeving of de recente geschiedenis tot thema maakte. Toch stonden ook deze teksten vaak bol van de klassieke reminiscenties. Zo beschreef Pieter Corneliszoon Hooft (1581–1647) in zijn *Nederlandsche Historiën* (1642) de (aanloop tot de) Opstand vanaf 1555, maar Tacitus' *Historiae* (ca 100 na Chr.) hadden hem in hoge mate geïnspireerd, zowel voor de opzet van zijn werk en de stijl als voor zijn kennis van staatkundige kwesties.³

Veel voorbeelden werden rechtstreeks in de Oudheid gezocht. Dit gold niet alleen voor verheven genres als het epos en de tragedie. Ook voor komisch toneel waren de Klassieken in trek: Hooft volgde in zijn *Warenar* (1617) een komedie die hij bij de Romeinse auteur Plautus (ca 200 v. Chr.) had gevonden. En Bredero, die geen Latijn kende, baseerde zijn *Moortje* (1615) op een blijspel van Terentius (ca 170 v. Chr.), ook al moest hij zich behelpen met een Franse en Nederlandse vertaling uit de zestiende eeuw. Kluchten ontleenden hun stof aan oude volksverhalen of aan Italiaanse novellen zoals Boccaccio's *Decamerone* (14e

eeuw).⁴ Die komische stukken kregen overigens wel een echte, Hollandse situering, aangepast aan 's lands gelegenheid.

Aan een eigen, 'oorspronkelijk' onderwerp werd weinig of geen waarde gehecht, sterker nog: zuivere fictie werd vaak verafschuwde en verworpen. Algemeen geaccepteerde waarheden stonden in aanzien en verhalen moesten 'historisch waar' zijn. Ook voor persoonlijke ontboezemingen was in de literatuur weinig plaats: zelfs de lyriek bood in de zeventiende eeuw geen allerindividueelste expressies van allerindividueelste emoties. De meest persoonlijke lyriek van Hooft is niet zelden opgebouwd uit aan Petrarca ontleende elementen en bevat verwijzingen naar de Griekse of Romeinse godenwereld. Door toespeelingen op en citaten van bekende (klassieke) voorgangers werd de poëzie op een hoger niveau gebracht, zodat eenieder er zijn voordeel mee kon doen en zich erin kon verlustigen. In persoonlijke gemoedstoestanden was de lezer niet bijzonder geïnteresseerd, wél in een geïllustreerde les waarmee hij zelf verder kon komen, zoals over de betrekkelijkheid van vreugde en verdriet. Bekend is het gedicht dat Joost van den Vondel in 1632 voor zijn gestorven zoontje Constantijn schreef en afsloot met de gevleugelde woorden: 'Eeuwig gaat voor ogenblik': de wereld was slechts een plaats van bedrieglijke vergankelijkheid.⁵ Aan zo'n relativering had de lezer meer dan aan het invoelen en meejammeren met de dichter. En deze wilde niets liever dan zijn eigen verdriet op een hoger plan brengen. Evenzo werd in veel tragedies gedemonstreerd hoe verderfelijke hartstochten zoals redeloze liefde, jaloezie en wraakzucht tot eerverlies en ondergang leidden.⁶ Daar kon het publiek wat van opsteken.

Literaire verbeelding

Toch bestond de zeventiende-eeuwse literatuur uit meer dan herhaalde en vertaalde teksten. Er zijn zelfs genres waarin de verbeelding een belangrijke rol speelt. Een goed voorbeeld is het reisverhaal. In dit genre treffen we soms verslagen aan van een niet werkelijk ondernomen tocht waarin op een zo natuurgetrouw mogelijke manier een beschrijving wordt gegeven van de avonturen van de reiziger, de bezochte landen en volkeren. Dergelijke verslagen zijn eigenlijk van alle tijden. Zo zou het bekende klassieke epos van Homerus, de *Odyssee*, als zo'n fictieve reis beschouwd kunnen worden. Maar ook de Middeleeuwse *Reis van Jan van Mandeville* (1357) is een relaas waarin werkelijkheid en fantasie met elkaar worden vermengd. In de zeventiende-eeuwse Nederlanden waren met name *vertaalde* reisverhalen geliefd, zoals de *Utopie* van Thomas More (1478–1535) en *Man in de maan* van de Engelse auteur Francis Godwin (1562–1633).⁷

Een groot prestige hadden deze verhalen overigens niet. Maar aan de andere kant betekende de gerichtheid op algemene waarheden en de geringe affectie voor zuivere fictie niet dat al het verhaalde uit de aardse werkelijkheid afkomstig moest zijn. Auteurs integreerden in hun werk talloze motieven die meer met de fantasie dan met de werkelijkheid van doen hadden: de droom in de lyriek en de tragedie, het topische bedrog in allerlei hoedanigheden in kluchten en blij-

spelen, het optreden van geesten, heksen, spoken en tovenaars in vrijwel alle genres. Ook wonnen niet zelden overdrijving en generalisatie het van de realiteit. Zo hield men in de Renaissance graag bespiegelingen over de tegenstelling tussen schone schijn en barre werkelijkheid: het aangename en zuivere landleven werd zonder veel scrupules geplaatst tegenover het hof als poel des verderfs, een motief dat al door Horatius in de eerste eeuw voor Christus was gebruikt, maar dat nu in aangepaste vorm in zeventiende-eeuwse epiek, lyriek en toneelstukken weer opdook.

Dergelijke weinig met de dagelijkse realiteit overeenstemmende elementen werden door de fantasie van de auteur gekleurd. Maar ook werd een hoge mate van oorspronkelijkheid vereist waar, bij de navolging van minder of meer beroemde voorbeeldteksten, naar een nieuwe vorm en inhoud werd gestreefd. Enerzijds was het gebruik maken van beroemde bronnen door een citaat of allusie een verdienste. Anderzijds diende de navolging te resulteren in een autonoom uitgewerkte, nieuwe tekst, waarmee de zichzelf respecterende auteur keer op keer een proeve van zelfstandigheid moest afleggen. De beroemde Amsterdamse hoogleraar Gerardus Johannes Vossius bevestigt in een traktaat over de literaire navolging (*De imitatione*) wat iedere schrijver al wist: slaafse navolging was eigen aan de beginnende en oefenende dichter. Een literaire navolger die bewondering wilde afdwingen, moest zijn voorbeeld niet woord-voor-woord volgen maar het zo veranderen en aanpassen dat wat hij ontleende door een nieuw voorkomen niet meer als een ontlening werd beschouwd, maar werd erkend als een werk van de navolger zelf.⁸ Als een belangrijk voorbeeld voor de goede imitator noemt Vossius het beroemde epos *Aeneis* van Vergilius (te eeuw v. Chr.) dat een zelfstandig verhaal vertelt, maar toch in allerlei opzichten op Homerus' *Ilias* en *Odyssee* (ca 800 v. Chr.) teruggrijpt. Verder wijst Vossius erop dat de jonge dichter niet gebaat is bij het navolgen van vele grote dichters tegelijkertijd. Veel beter is het één enkel voorbeeld vele malen en zeer grondig te bestuderen dan het zich lastig te maken in het doolhof van navolgenswaardige schrijvers. Hoe diepgaand dit kon zijn, blijkt uit het feit dat Hooft, voordat hij aan zijn *Nederlandsche Historiën* begon te schrijven, naar eigen zeggen het werk van Tacitus tweeënvijftig keer gelezen en in zijn geheel vertaald had, sommige gedeelten zelfs in verschillende versies.⁹

Oorspronkelijkheid en plagiaat

We mogen aannemen dat Vondel de verhandeling van Vossius goed had gelezen. In zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (1650) memoreert hij eveneens de door Vergilius gevolgde werkwijze: door een zelfstandige koers te varen had de Romeinse dichter aan 'Homeer en anderen vele ontleent, en uit de Grieksche talen met zulck een oordeel ingevoerd, dat hy'er onsterflijcken lof uit haelde'.¹⁰ Vondels adviezen in de *Aenleidinge*, een inleiding tot zijn verzamelde gedichten, richten zich op de (aankomende) dichter. Zijn uitspraken over de literaire navolging volgen Vossius op de voet. Het leerproces van de jonge dichter wordt gevormd door het kopiëren van beroemde voorgangers: 'zoo ziet men den

besten meesteren de kunst af, en leert, behendigh stelende, een' ander het zijne te laten' (1977, 48). Vervolgens kan de dichter een wat zelfstandiger koers gaan varen. Maar, zo waarschuwt Vondel, als hij de voorbeelden dicht bij huis haalde – dat wil zeggen wanneer hij een Nederlandse tekst tot voorbeeld nam – dan moest hij zorgen dat 'het de boeren niet mercken, nocte voor den Geleerden al te sterck doorschijne' (1977, 49). Met andere woorden: tracht in die gevallen vooral de directe ontlening te verbergen en zorg dat niet iedereen meteen doorheeft welke voorbeeldtekst bewerkt is.

Rond 1600 vertaalde de jonge P.C. Hooft in zijn eerste tragedie, *Achilles en Polyxena* (vss. 489–494), vrijwel letterlijk de beroemde woorden van Hecuba uit de openingsmonoloog in Seneca's *Troades*:

Die door [Wie op grond van] sijn Adel groot, en sceppter sich verstout,
Die op een hoge staet [status], en machtich rijck vertrouwt,
En daerom niet en vreest, dat 's hemels goden waerdich [de verheven goden
uit de hemel]
Gelijck de menschen sijn, verkeerlijck [veranderlijk] en lichtvaerdich,
Maer stelt sijn geest gerust [zich niet bezorgd maakt] in voorspoet en geluck,
Die spiegel sich [moet zich spiegelen] aen mij in dees bedroefde druck
[angst].

Seneca had geschreven (*Troades*, vss. 1–4):

Wie op zijn heerschappij vertrouwt en machtig
Heerst in een aanzienlijk paleis, en niet de grillige goden vreest,
En zijn lichtgelovige ziel heeft overgegeven aan succes,
Laat die nu mij en jou zien, Troje.
[*Quicumque regno fidit et magna potens / dominatur aula nec leves metuit deos /
animumque rebus credulum laetis dedit, / me videat et te, Troia...*]

Dezelfde passus werd later door Samuel Coster in de *Polyxena* (1619) en door Vondel in de *Hierusalem verwoest* (1620) in aangepaste vorm opnieuw gebruikt. Hier ging het bij Hooft om een min of meer getrouwe vertaling. De overname uit een andere taal lag wat betreft het aspect van navolging in allen dele al minder gevoelig dan directe ontlening uit de eigen taal. Zolang een dergelijk 'citaat' zonder bronvermelding zich niet over grotere tekstgedeelten verspreidde, bracht het de navolger slechts roem doordat hij van het prestige van het voorbeeld, in casu Seneca en diens prachtige openingsverzen uit de beroemde *Troades*, kon profiteren en tegelijkertijd een appèl deed op de aandachtige en geleerde lezer-toehoorder die de bron van de passus kon herkennen. Dat geleerdenspel met het Latijn blijkt in de zeventiende eeuw algemeen gewaardeerd te zijn, meer dan bijvoorbeeld een (langer) citaat uit het Italiaans, Spaans, Frans of de eigen moedertaal.¹¹

De al in de klassieke Oudheid geformuleerde eis dat bronnen niet slaafs en letterlijk gevolgd mogen worden,¹² moet een gunstige invloed hebben gehad op

de diversiteit aan bewerkingsprocédés in de Renaissance. Uitersten in de navolging bestaan enerzijds in navolgingen waarbij een motief op geheel eigen wijze wordt bewerkt en eigenlijk slechts het thema wordt overgenomen, dus vrije bewerkingen waarbij andere omstandigheden een nieuwe tekst impliceerden. Anderzijds vinden we teksten die nauw aansluiten bij het voorbeeld door het zich volledig inleven in klassieke modellen ('invoelen'), of die het voorbeeld nauwelijks loslaten door een relatief strakke vertaalwijze. Wij zouden dat laatste nu wellicht 'plagiëren' noemen, zeker wanneer de bron niet wordt vermeld. In de Renaissance komen we een dergelijke manier van werken veelvuldig tegen. Zoals een plagiator ook tegenwoordig zijn handen vol heeft om zich vrij te pleiten, kennen we voor de Franse en Engelse situatie ook in de Renaissance al legio voorbeelden van auteurs die hun gezicht trachtten te redden nadat het bedrog was uitgekomen.¹³ Een dergelijke kopieerwijze gaf aan dat de auteur in kwestie geen volwaardig schrijver was. Het slaafs imiteren van voorgangers werd als een beginnersprocédé gezien, dat op school en niet in het literaire circuit thuishoorde. Vertalingen die een zekere literaire kwaliteit wilden bezitten, worden als vorm van *imitatio* beschouwd en waren veelal voorzien van eigen invoegingen en adaptaties die meer inhouden dan louter door rijm dwang of versritme gedwongen aanpassingen.¹⁴ In vertaalreflectie wordt in de loop van de zeventiende eeuw in toenemende mate een zekere vrijheid ten aanzien van de bron gepropageerd.¹⁵

Deze gerichtheid op de doeltaal, waarmee in feite een door een zekere oorspronkelijkheid geregeerde houding ten aanzien van het origineel is geïmplementeerd, zou gezien kunnen worden als een aspect van originaliteit. Niet bedoeld is hier oorspronkelijkheid in de romantische betekenis van het woord: de vrijheid en onafhankelijkheid van de kunstenaar een eigen keuze van thematiek en literaire vormgeving *ex nihilo* te kiezen, wat een zekere tegengesteldheid aan de imitatie-gedachte impliceert. Maar in de Renaissance zijn allerlei uitingen van literaire originaliteit te herkennen, niet in de laatste plaats juist in de wijze van navolgen of vertalen. Hiernaast hebben er altijd individuele pogingen bestaan om meer oorspronkelijke literatuur te vervaardigen of afwijkende denkbeelden te koesteren.¹⁶ Bovendien zijn in de Renaissance bredere tendensen te onderkennen naar een meer creatieve en zelfstandige vorm van literaire conceptie, die verband houden met een neoplatonische visie op het dichterschap,¹⁷ een groeiend zelfbewustzijn wat betreft de waarde van de Nederlandse geschiedenis en taal,¹⁸ of een kritische houding tegenover de voorbeelden en poëtische regels uit de Oudheid.¹⁹

Wanneer we naar literaire discussies kijken, dan lijkt in de loop van de zeventiende eeuw in toenemende mate een kritische houding te zijn ontstaan tegenover de manier waarop tijdgenoten omgaan met de verwerking van gevonden stof. Overname van langere tekstdelen zonder bronvermelding wordt vaker een twistpunt, de meer creatieve imitatie wordt in hoge mate bejubeld. In de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt in Frankrijk als belangrijke reden voor plagiaat het ontbreken van talent, oorspronkelijkheid en genialiteit bij de navolger gezien.²⁰

Theodore Rodenburgh

Wanneer een auteur echter omvangrijke passages letterlijk (in vertaling) van een voorbeeld overnam zonder het voorbeeld te noemen, stelde hij zich, vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw, bloot aan kritiek. Misschien is Theodore Rodenburgh (1574–1644) in de zeventiende-eeuwse Nederlanden wel een van de laatste literaire auteurs geweest die een dergelijk procédé veelvuldig hanteerde zonder dat algehele verachting zijn deel werd. Misschien bleef enig kritisch geluid uit omdat zijn omgeving niet doorhad dat hij vrijwel letterlijk vertaalde. In 1619 publiceerde hij, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Amsterdamse rederijderskamer ‘De Eglentier’, een omvangrijke poëtica, *Eglentiers poëtens borst-weringh*. Het is een lang betoog over de dichtkunst, waaraan nog tafelspelen, bruiloftspoëzie en een aantal sonnetten zijn toegevoegd. Het merendeel van deze poëtica is echter een vertaling van twee Engelse teksten uit de zestiende eeuw, van de hand van Philip Sidney en Thomas Wilson, zonder dat Rodenburgh deze bronnen noemt.²¹ Dat een dergelijke werkwijze niet slechts voortkwam uit tijdnood om de pretentieuze tekst voor dit jubileum gereed te krijgen, moge blijken uit ander werk van dezelfde auteur. Dat Rodenburgh bij zijn vertaling van Spaanse toneelstukken nauwelijks loskwam van het stramien van zijn voorbeelden en de verschillen in opzet met de bronteksten minimaal zijn,²² is niet zo uitzonderlijk. Maar dat is Rodenburghs werkwijze toch wél waar hij zelfstandig een Engelstalig lofdicht in het voorwerk van zijn eigen toneelstuk *Melibeia* (1618) plaatste. De Engelse verzen, die hij vrijwel letterlijk overnam van Philip Sidney, ondertekende hij met een zinspreuk (‘Conciliant homines mala’ – ‘mensen brengen kwade dingen tot stand’), waardoor het net leek alsof een onbekend Engels auteur veel waardering voor Rodenburgh en diens tekst had. Abrahamse (1997, 16–17) wijst er op dat ook in de *Melibeia* zelf citaten van Sidney te vinden zijn en hij vermoedt dat deze auteur ook de hand heeft gehad in andere drempeldichten bij werk van Rodenburgh.

Rodenburgh was verre van populair bij zijn tijdgenoten Samuel Coster en Gerbrand Adriaensz Bredero, maar hun kritiek had niets met de minder oorspronkelijke schrijfgewoonte van hun collega-dichter te maken. Coster en Bredero hekelden de ongeloofwaardige karaktertekening in een van Rodenburghs spelen, het onbeholpen taalgebruik en de gebrekkige kennis van de versleer; ook wordt het pronken met zijn talenkennis en geleerdheid op de hak genomen. Uit deze beschimpingen blijkt echter nergens dat men Rodenburghs weinig subtiele aanpak had ontdekt of afkeurde.²³

Een geval van plagiaat?

In het Nederlandstalige literaire discours van de zeventiende eeuw heeft het plegen van ‘plagiaat’ nauwelijks een plaats. Waar zo’n beschuldiging van letterdiefstal klinkt, is meestal méér of iets anders aan de hand. Toen P.C. Hooft in mei 1647 was gestorven en een week later in de Amsterdamse Nieuwe Kerk was bijgezet, werd de volgende dag in de Schouwburg een lijkrede gehouden die de nagedachtenis van de grote dichter eerde. Die rede werd uitgesproken door

Adam van Germez, een van de beste toneelspelers uit die tijd, maar was geschreven door de jonge dichter Geeraert Brandt (1626–1685), naar eigen zeggen op aandrang van enige vrienden. Nu was deze lijkrede om diverse redenen een waagstuk geweest, onder andere omdat Brandt zeer jeugdig en onervaren was: hij had nog slechts één treurspel het licht laten zien. Vrienden zouden hem hebben aangespoord, maar zijn opmerking hierover kan ook door bescheidenheid zijn ingegeven. Verder werd de druk op de schrijver vergroot omdat de overleden Hooft een groot dichter en prozaschrijver was geweest, de schouwburg bomvol zat met beroemde collega-schrijvers (onder wie Vondel),²⁴ en niet in de laatste plaats omdat het uitspreken van een lijkrede in de Schouwburg een absolute noviteit was. Wellicht door tijdgebrek, jeugdige overmoed, of onzekerheid over zijn eigen literaire kwaliteiten had Brandt een belangrijk deel van zijn rede – bladzijden lang – letterlijk vertaald van de *éloge funèbre* (lijkrede) die de Franse bisschop Jacques Du Perron in 1585 op het overlijden van diens vriend Pierre de Ronsard had geschreven. Misschien ook had Brandt deze lijkrede voor de beroemde Franse dichter vol bewondering in zijn hart gesloten. Hoe dan ook, het meeste van zijn Nederlandse rede is rechtstreeks vertaald uit het Frans. Hoe letterlijk blijkt uit het volgende fragment:²⁵

Brandt:

Dus heeft hy [Hooft] overal al anderen te booven gegaan [overtroffen], maar zich zelf gelijk [consistent] geweest. De voorgaande eeuwen hebben schrandere verstanden zien uitmunten in 't een of 't ander geslacht [soort] der Poëzy; maar in al de deelen der Dichtkunst uit te steeken was voor onzen tijde ongehoort.

Du Perron:

Somme par tout il [Ronsard] a esté superieur aux autres, et par tout il a esté egal a luy mesme. Il s'est bien veu aux siecles passez des hommes excellens en un genre de poësie, mais qui ayent embrassé toutes les parties de la poësie ensemble, comme cestuy cy a fait, il ne s'en est point veu iusques à maintenant.

Er waren natuurlijk ook verschillen in de twee redes, met name bij het vermelden van levensbijzonderheden van beide dichters. Een klein probleem bij het overnemen ontstond waar Du Perron zijn relatie met de overledene beschreef. De band tussen Du Perron en Ronsard was veel hechter geweest dan die tussen Brandt en Hooft, die immers van een geheel andere generatie waren. Het is zelfs onduidelijk of Brandt Hooft persoonlijk gekend heeft. Perron sprak in zijn rede de hoop uit dat Ronsard gedurende de tijd dat hij op deze wereld was geweest enig genoeg aan Du Perrons woorden had beleefd, en dat diens stem, die nu zwak en bedroefd was, de overledene indertijd aangenaam was geweest. Over zo'n innige relatie durfde Brandt niet te spreken. Daarom refereert hij in die passus niet aan Hooft zelf maar aan diens Muze, waarmee hij zich in het bijzonder verbonden zegt te voelen.²⁶

We mogen aannemen dat Brandt de lange rede in korte tijd heeft moeten schrijven. Bij het snelle vertalen heeft hij dan ook de strekking van de Franse tekst wel eens verkeerd ingeschat. Zo hield Du Perron, bisschop van Évreux, zijn gehoor al aan het begin van de rede voor dat hij met minder vrees en wantrouwen zou spreken indien de toehoorders hem dezelfde aandacht waardig zouden keuren die ze hem tot nu toe hadden gegeven. Hij doelde daarbij op zijn kerkelijke voordrachten: preken waar het publiek kennelijk met waardering naar had geluisterd. Brandt merkte de toespeling niet op en schreef, eveneens aan het begin van de lijkrede: ‘Hierom zal ik spreken met veel minder zorg en mistrouwen; inzonderheit zoo gy my voortaan het gehoor verleent, daar [waar] uw aandachtigheyt my tot noch toe meê geëert heeft’.²⁷ Dat klinkt vreemd in een rede die nog nauwelijks was begonnen, tenzij Brandt hier het oog had op de succesvolle toneelcarrière van Germez (die de rede uitsprak). Een paar regels later spreekt de bisschop over de heiligheid en eerbiedwaardigheid van de plaats waar het gehoor is bijeengekomen; Brandt heeft het over ‘deez gehailigde uren en plaats’, iets wat wél van de Parijse ‘Chapelle de Boncourt’ gezegd kon worden maar eigenlijk niet van de Amsterdamse Schouwburg. Een andere, minder juiste inschatting maakte de jonge Brandt waar hij in directe navolging van Du Perron suggereert dat de nakomelingen van de overledene ‘beschaamt’ moesten zijn ‘omdat haar voorvaders hem zoo ter aarde bestelden’.²⁸ Nu zal de toeloop bij het overlijden van Ronsard zijn tegengevallen, het eervol bijzetten in de grafkelder van de Nieuwe Kerk geschiedde ‘met groot gevolg van vrienden en vreemden’, zoals we uit getuigenverklaringen weten.²⁹

De meeste toehoorders in de Schouwburg zullen niet in de gaten hebben gehad dat zij grotendeels naar een vertaling zaten te luisteren. We weten dat Vondel bijzonder enthousiast was over de rede. Vrij snel na de plechtigheid werd de tekst gepubliceerd.³⁰ Toen uitlekte dat Brandt de rede in feite ‘gestolen’ had, kon hij niet aan een kritische reactie ontkomen: in een anoniem gedicht, *Aen den onbeschaemden letter-dief Gerrit Brandt*, werd Brandt in felle bewoordingen van diefstal beschuldigd:

Brandt hoe hebje ’t soo vercurve [verknoeid],
 Datje met een Fransche rou
 Op ons duyts toneel, ’t gesturven
 Drossaerts Lijck beklagen wou.

De anonieme schrijver vraagt zich af of het Brandt aan inventiviteit heeft ontbroken en hoe het mogelijk is dat hij juist bij zo’n gelegenheid slechts ander-mans klacht kon laten horen. Vondel, die met de rede was ingenomen, zo gaat hij verder, zal de gedrukte tekst ervan wel in het vuur gooien, nu hij van de diefstal weet. Had Brandt maar alle boeken van die Fransman (Du Perron) opgekocht, dan had niemand hem de diefstal kunnen verwijten.³¹ Deze laatste is toch een opmerkelijke uitspraak: de anonieme schrijver zag weinig problemen zolang – in Vondels woorden – ‘het de boeren niet mercken’. Het gedichtje eindigt met de verzen: ‘Komt *Susann*’ [Susanne van Baerle, dochter van Barlaeus

en vrouw van Brandt] het niet te weten / Dan soo loopje geen gevaer’.

Ten minste twee auteurs namen het op voor Brandt, een andere anonieme schrijver met het pamflet ‘Aen de beuling-stoppers die malkander beklappen’ (d.w.z. ‘Aan de worst-makers die elkaar verklikken’) en de Amsterdamse dichter Joannes Six van Chandelier (1620–1695). De anonieme verdediger reageert door te zeggen dat Vondel niet zo dom zou zijn om de rede van Brandt in het vuur te gooien: ‘Want hy [Vondel] weet wel dat Poëten, / Al het geen ’t welk is geschiet / Voormaels, wel te volgen weten: / Anders was de outheyt niet’.³² Met andere woorden, ontleningen zijn heel normaal: indien we alle geschriften zouden verbranden die hun stof aan voorbeelden hadden ontleend, dan bezaten we geen enkel literair werk uit de Oudheid meer. Dit argument hanteert ook Six van Chandelier in zijn ‘Teegen ’t lasterschrift op Gerrit Brand’.³³ Hij legt eveneens de nadruk op de traditionele, al in de Oudheid gangbare praktijk: ontlening was een noodzakelijke voorwaarde om iets nieuws en beters te vervaardigen. Ook Hooft had in zijn werk veel aan klassieke auteurs ontleend. Duidelijk wordt dat beide verdedigers Brandts tekst als een verre van verwerpelijke vorm van imitatie zien. Of zij onderzoek hadden gedaan naar de exacte relatie van de lijkrede met het Franse voorbeeld, blijkt niet. Maar uit het volgende argument van Six, dat uit de Oudheid zelf wordt gehaald, zou men kunnen afleiden dat er weinig behoefte bestond gradaties aan te brengen in al dan niet toelaatbare imitatieprocédés:

Vereer het lyk van Muidens son,
Met zoo een geest, als niemand kon.
Zoo werd de gryse spreuk gebrooken,
Men spreekt niets, of het is gesprooken.

*[Indien het lijk van de zon van Muiden [Hooft] werd vereerd met een geheel
oorspronkelijk werk als niemand vóór hem ooit vermocht, dan zou de oude wijs-
heid weerlegd worden: ‘alles wat gezegd wordt, is al eens gezegd’]*

Om de ‘voorbeeldigheid’ van de Oudheid te illustreren ontleent Six die ‘gryse spreuk’ (‘Nullum est iam dictum quod non sit dictum prius’) aan een klassieke auteur, Terentius, en wel aan de *Eunuchus* (vs 41), het blijspel dat Bredero in zijn *Moortje* had bewerkt. Zoals iedereen in deze discussie reageert ook Six op het gunstig gestemde oordeel van Vondel: natuurlijk heeft deze grote dichter de ontlening voorzien, maar toch was hij zeer lovend over de lijkrede. Opmerkelijk bij dit alles is nu de nadruk die Six legt op de oorspronkelijkheid en zelfstandigheid van Brandts vertaling/bewerking. Deze heeft immers slechts in zijn eigen taal Du Perron ‘gevolgt van sin’ (naar de geest gevolgd): ‘een kraam van Parisaansche spreuken / Selfstandight hy, in Amstels keuken’.³⁴ Zo’n opmerking kan tenminste twee dingen betekenen: ofwel beoordeelt Six de vrij letterlijke vertaling als een ‘verzelfstandiging’, en dat zou betekenen dat er in zijn ogen meer toelaatbaar was dan in die van de anonieme criticus. Ofwel trachtte hij de arbeid van Brandt zonder meer te vergoelijken door het accent juist op het ‘verzelfstandigen’ te leggen. In ieder geval impliceert het woordt ‘selfstandight’ dat dáár een verdienste lag.

Al in 1874 heeft Matthes door de lijkredes van Du Perron en Brandt naast elkaar te zetten laten zien dat dit oordeel van Six in onze ogen wel erg voordelig voor de Nederlandse vertaler uitpakt. Ook gaf Matthes een logische verklaring voor alle ophef: ‘Plagiaten zijn nooit verdienstelijk; maar vooral bij een geopend graf maakt zulk een diefstal een pijnlijken indruk. Zoo ergens toch, dan eischt men bij den ernst van den dood eenvoud en oprechtheid’ (1874, XIV).

Conclusie

Ontlenen, in allerlei gradaties, horen bij de literatuur in de zeventiende eeuw. Oorspronkelijkheid werd vooral in de traditie gezocht, in de manier waarop men van andermans vondsten gebruik kon maken om iets zelfstandigs te vervaardigen. De schrijver die zich te nauw bij zijn voorbeeld aansloot, liep het risico als een beginneling te worden beschouwd: ‘het overzetten uit vermaerde Poëten helpt den aenkomende Poet’, had Vondel in de *Aenleidinge* gesteld (1977, 48). Toch was het overnemen van andermans teksten zonder bronvermelding, al dan niet in vertaling, een vaker gebruikt middel om snel succes te boeken. Zolang de bron niet al te ‘vermaerd’ was en niemand de directe ontlening-vertaling doorzag, was er uiteraard niets aan de hand. Rodenburgh beperkte zich tot relatief onbekende bronnen. Het heeft tot 1964 geduurd voordat Sonja Witstein ontdekte dat de vele bladzijden in zijn *Eglentiers poëtens borst-weringh* die men altijd voor oorspronkelijk hield, een vertaling waren uit een verhandeling die de Engelse auteur Thomas Wilson halverwege de zestiende eeuw had gepubliceerd.

De beschuldiging van ‘letter-diefstal’ die Brandt in 1647 trof, is een van de weinige concrete gevallen uit deze periode. Hij had het noodlot dan ook wel getart door zijn vertaling in de literaire crème de la crème te lanceren. De verontwaardiging werd gevoed door de gelegenheid: de grote dichter Hooft was ten grave gedragen en de rede die te zijner ere werd uitgesproken, kende geen oorspronkelijke rouw en oprechte tranen, maar was een afgeleide van andermans verdriet, afkomstig uit het verre Parijs van bijna zestig jaar eerder. Dat gebrek aan oprechtheid zal de jonge schrijver kwalijker zijn genomen dan het leentje-buur spelen, want daarin bestond inderdaad een heel lange traditie.³⁵

Noten

- 1 Zie bijv. Gmelin 1932; Greene 1982; McLaughlin 1995.
- 2 Zie Bloemendal 2003.
- 3 Zie Cornelissen 1938; Groenveld 1981, 7 vlgg.
- 4 Zie Van Stipriaan 1996.
- 5 Vondel 1937, 88o.
- 6 Zie Smits-Veldt 1986.
- 7 Zie Buijnsters 1969.
- 8 Vossius 1647, 14: ‘Ingenuam imitationem appello, quando non verbum verbo reddimus (= Horatius, *Ars poetica* vss. 133–134); sed sic aliena tractamus, ut non in alterius possessionem irruisse, sed jure nostro venisse, credamur: quaeque aliena sunt,

ob dissimilem faciem, non pro alienis habeantur, sed agnoscantur pro nostris' ('Ik spreek over een *ingenua imitatio* [een natuurlijke navolging], wanneer we niet [elk] woord [in de navolging] met een woord weergeven, maar andermans eigendommen zo behandelen dat men denkt dat wij niet in het bezit van een ander binnengedrongen zijn, maar krachtens ons persoonlijk recht zijn gekomen, en [het vreemde dus zo behandelen] dat datgene wat van een ander is, wegens de door ons gewijzigde verschijningsvorm niet voor iets van een ander gehouden wordt maar als iets van ons zelf erkend wordt').

- 9 Brandt 1932, 23–24, 32; Groenveld 1981, 33–34.
- 10 Vondel 1977, 49.
- 11 Vgl. bijv. Scudéry: 'Indien ik de Grieken en Romeinen al iets heb ontnomen, zo heb ik helemaal niets genomen bij de Italianen, noch bij de Spanjaarden, noch bij de Fransen, daar het mij voorkwam dat wat bij de Ouden studie is, bij de Modernen dieverij is' (Grootaers 1954, 27). Evenzo Kaspar Stieler 1975, 121, vss. 4353–4356 (een tekst uit 1685): 'Im Teutschen geht das plündern / nicht an, wie beym Latein, da niemand mich wird hindern, / wird schelten, schrieb' ich gleich viel Zeil- und Sachen aus, / vielmehr rühmt man sich drob und macht was großes draus'.
- 12 Cicero, *De finibus* 3.4.15; Cicero, *Acad. posterior*. 10; Horatius, *Ars poetica*, vs. 133–134.
- 13 Aardige voorbeelden geven White 1973, en Welslau 1976.
- 14 Vgl. samenvattend: Korpel 1992, 35–39. Zie bijv. voor Van Ghistele: Vinck-van Caekenberghe 1996, 362 vlgg.
- 15 Korpel 1992, 37–38; Hermans 1996, 8; Hendrix 1998, 83.
- 16 Zie bijv. over de oorspronkelijke opvattingen van de zeventiende-eeuwse dichter Joannes Six van Chandelier: Schenkeveld-Van der Dussen 1983.
- 17 Koppelenol 1998, 306–307; Moser 2001, 92–96.
- 18 Zie voor de geschiedenis bijvoorbeeld Grotius 2000, 8–13; voor de taal: Van den Branden 1956, passim; Jansen 1995, 295–307; Vinck-van Caekenberghe 1996, 349–350.
- 19 Zie bijvoorbeeld Van Hamel 1918, 28–33; De Haas 1998, 56–59.
- 20 Welslau 1976, 124. Corneille, die uitdrukkelijk en herhaaldelijk naar het werk van Guillem de Castro als bron voor zijn *Cid* heeft verwezen, werd door tijdgenoten van diefstal beschuldigd, onder anderen door Georges de Scudéry, die in zijn *Observations sur le Cid* (1637) (Gasté 1898, 71–111) het 'stelen' van tweehonderd passages had geteld (Welslau 1976, 106, 126). Opvallend is dat Corneille in de voorredes bij zijn toneelstukken in de volgende jaren vrijwel steeds nadrukkelijk ingaat op de navolging en de afstand van de navolging tot het voorbeeld (Welslau 1976, 107–108).
- 21 Witstein 1964, 5 vlgg.; Abrahamse 1997, 21: 'Oorspronkelijk proza treft men in dit betoog nauwelijks aan'.
- 22 Abrahamse 1997, 163.
- 23 Abrahamse 1997, 11–15.
- 24 Brandt 1932, XXIII.
- 25 Brandt 1874, 76. In deze uitgave (66–92) heeft Matthes de lijkrede van Du Perron en die van Brandt ter vergelijking naast elkaar gezet.

Een aantal opmerkingen uit het hiernavolgende is ontleend aan de editie Matthes, spec. VII-XIII.

- 26 Brandt 1874, X.
- 27 Brandt 1874, XIII, 68.
- 28 Brandt 1874, XIII, 81.
- 29 Brandt 1874, 52.
- 30 De eerste druk van de lijkrede op Hooft door Brandt verscheen in 1647 te Amsterdam, bij Joost Hartgers. Daarbij was ook een gedicht van Reyer Anslo afgedrukt waaruit Vondels ingenomenheid met de door Brandt in mei van dat jaar uitgesproken lijkrede blijkt (Brandt 1932, XXIII, 62–63). Beide teksten, de anonieme reactie, alsmede de verdediging door Joannes Six en de anonymus zijn gepubliceerd in Brandt 1932, XXIII-XXVI, en de bijlagen op pagina 63–71.
- 31 Brandt 1932, 65–66.
- 32 Brandt 1932, 71.
- 33 Six van Chandelier 1991, dl I, 510–513; dl 2, 535–539.
- 34 Six van Chandelier 1991, dl I, 510.
- 35 Zie bijv. Stemplinger 1912.

Bibliografie

- ABRAHAMSE, W.: *Het toneel van Theodore Rodenburgh (1574–1644)*. Diss. Amsterdam (UvA). Amsterdam 1997.
- BLOEMENDAL, J.: *Een spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw*. Hilversum, 2003.
- BRANDEN, L. VAN DEN: *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent, 1956.
- BRANDT, G.: *Het leven van P.C. Hooft en de lijkreeden*. Ed. J.C. Matthes. Groningen, 1874.
- BRANDT, G.: *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de lijkreeden*. Ed. P. Leendertz jr. 's-Gravenhage, 1932.
- BUIJNSTERS, P.J.: *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw*. Groningen, 1969.
- CORNELISSEN, J.D.M.: *Hooft en Tacitus. Bijdrage tot de kennis van de vaderlandsche geschiedenis in de eerste helft der 17e eeuw*. Nijmegen en Utrecht, 1938.
- GASTÉ, A.: *La Querelle du Cid. Pièces et pamphlets publiés d'après les originaux avec une introduction*. Parijs, 1898.
- GMELIN, H.: *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*. Erlangen, 1932.
- GREENE, T.M.: *The light in Troy: imitation and discovery in Renaissance poetry*. New Haven en Londen, 1982.
- GROENVELD, S.: *Hooft als historieschrijver. Twee studies*. Weesp, 1981.
- GROOTAERS, J.: *Maskerade der muze. Vervalsing, namaak en letterdiefstal in eigen en vreemde letterkunde*. Amsterdam, 1954.
- GROTIUS, H.: *The antiquity of the Batavian Republic*. Ed. J. Waszink. Assen, 2000.
- HAAS, A. DE: *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700–1772*. Diss. Amsterdam (UvA). Hilversum, 1998.
- HAMEL, A.G. VAN: *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*. 's-Gravenhage 1918.

- HENDRIX, H.: 'Over het culturele belang van creatief vertalen, mede naar aanleiding van Nederlandse vertalingen uit het Italiaans in de vroegmoderne tijd'. *Linguistica Antverpiensia* 32 (1998), 73–89.
- HERMANS, TH. (ED.): *Door enen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550–1670*. Den Haag, 1996.
- HOOFD, P.C.: *Achilles en Polyxena*. Ed Th. C.J. van der Heijden. K.L.P. 195. Z.j. z.p.
- JANSEN, J.: *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. Diss. Amsterdam (UvA). Hilversum, 1995.
- KOPPENOL, J.: *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Diss. Leiden. Hilversum, 1998.
- KORPEL, L.G.: *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750–1820) in een Westeuropes kader*. Diss. Amsterdam (UvA). Amsterdam, 1992.
- MCLAUGHLIN, M.L.: *Literary imitation in the Italian Renaissance*. Oxford, 1995.
- MOSER, P.H.: *De stijf voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Diss. Amsterdam (VU). Amsterdam, 2001.
- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN, M.A.: 'De anti-idealistische poetica van een christen-burger, Joannes Six van Chandelier'. *De nieuwe taalgids* 76 (1983), 291–316.
- SIX VAN CHANDELIER, J.: *Gedichten*. Ed. A.E. Jacobs. 2 dln, Assen en Maastricht, 1991.
- SMITS-VELDT, M.B.: *Samuel Coster, ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*. Diss. Amsterdam (UvA). Groningen, 1986.
- STEMPLINGER, E.: *Das Plagiat in der griechischen Literatur*. Leipzig en Berlijn, 1912.
- STIELER, K.: *Dichtkunst des Spaten*. Ed. Herbert Zeman. Wenen, 1975.
- STIPRIAAN, R. VAN: *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de klucht-cultuur van de Nederlandse renaissance*. Diss. Amsterdam (UvA). Amsterdam, 1996.
- VINCK-VAN CAEKENBERGHE, M.: *Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510/11–1573), rederijker en humanist*. Gent, 1996.
- VONDEL, J. VAN DEN: *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*. Ed. A. Verwey. Amsterdam, 1937.
- VONDEL, J. VAN DEN: *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Ed. werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht, 1977.
- VOSSIUS, G.J.: *De imitatione cum oratoriâ, tum praecipuè Poeticâ, Deque recitatione veterum liber*. Amsterdam, 1647.
- WELSLOU, E.: *Imitation und Plagiat in der französischen Literatur von der Renaissance bis zur Revolution*. Rheinfelden, 1976.
- WHITE, H.O.: *Plagiarism and imitation during the English Renaissance: A study in critical distinctions*. New York, 1973.
- WITSTEIN, S.F.: *Bronnen en bewerkingswijze van de ontleende gedeelten in Rodenburghs Eglentiers Poëtens Borst-weringh (1619). Het proza-betoog en de Emblemata*. Amsterdam, 1964.

..... *Tolerantie tegenover vreemdelingen*
Een nationale deugd in historisch
*perspectief*¹

*'Holland is a very liberal country and we have a long history of foreigners being integrated in our society.'*²

Inleiding

Nederland heeft de reputatie een tolerant land te zijn, vriendelijk voor vreemdelingen en op een voorbeeldige manier zorgdragend voor al zijn allochtone medelanders. Het Nederlandse minderhedenbeleid heeft voor heel Europa een modelkarakter.³ Bestaande projecten ten behoeve van integratie en opname van vreemdelingen en met betrekking tot voorlichting van de autochtone bevolking, worden door deskundigen uit omringende landen met belangstelling gadegeslagen.⁴ Volgens Artikel 1 van de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden is 'Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, [...] niet toegestaan'; dit beginsel vinden we terug in talrijke van de grondwet afgeleide regelingen. En als de wet niet ver genoeg gaat, is daar altijd nog de spreekwoordelijke 'gedoogcultuur.'

Deze vriendelijke houding tegenover buitenlanders heeft, zo wordt algemeen verondersteld, een historische traditie. Hebben niet in de loop der eeuwen vele vluchtelingen de wijk genomen naar Nederland? Begint deze traditie niet reeds voor de geboorte van Christus met de Batavieren, die de Rijn kwamen afzakken en lange tijd beschouwd werden als de stamvaders van de Hollanders?⁵ Stammen niet vrijwel alle symbolen van de nationale identiteit van Nederland uit het buitenland: de tulp,⁶ de tomaat,⁷ de koffie,⁸ Sint-Nicolaas,⁹ ja zelfs het Koningshuis¹⁰?

Met recht stond de Republiek der Verenigde Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw bekend als een toevluchtsoord voor vervolgd. Hoewel de Nederlandse calvinisten andersdenkenden niet altijd de vrijheid van godsdienst gunden die ze voor zichzelf opeisten,¹¹ neigden de regenten – niet geheel vrij van eigenbelang – naar een humanistische levenshouding, die werd gekenmerkt door een pragmatische tolerantie. René Descartes, die van 1628 tot 1649 in Nederland verbleef,¹² kon in 1631 in een brief uitroepen: 'Bestaat er enig land, waar men groter vrijheid geniet, waar men rustiger slaapt, waar minder gevaar te duchten is, waar de rustbewaarders beter waken over de misdaad, waar vergif-

tiging, verraad en laster minder bekend zijn, waar tenslotte meer resten van de gelukkige onschuld van onze vaders zijn overgebleven.¹³ John Locke publiceerde in Gouda in het jaar 1689 de Latijnse eerste uitgave van zijn *Epistola de tolerantia*. In Amsterdam kon in 1668 het verzameld werk van de Engelse filosoof Thomas Hobbes verschijnen, in 1677 gevolgd door Baruch de Spinoza's *Ethica*. In Rotterdam verscheen twintig jaar later Pierre Bayles *Dictionaire historique et critique*. De Franse filosoof prees Nederland als 'la grande arche des fugitifs'.

Van de tolerantie binnen de Republiek der Geleerden is het een kleine stap naar het projecteren van een algemeen-liberaal klimaat op de Republiek als geheel. In de literatuur worden meer oorzaken genoemd voor een in Europees verband opvallend grote gastvrijheid:

- welhaast verplicht is de verwijzing naar een christelijk-humanistische traditie, naar de geest van Erasmus. Voor deze prominente Nederlandse geleerde waren religieuze tolerantie en vreedzaamheid belangrijke idealen, die door intellectuelen als Coornhert, Willem van Oranje en Oldenbarneveldt werden gedeeld;¹⁴
- ook de ligging aan de zee en de economische en culturele oriëntatie op het buitenland worden in dit verband graag genoemd;¹⁵
- ten derde wordt vaak gewezen op de socialiserende en opvoedkundige effecten van het calvinisme;^{16 17}
- ten vierde wordt voor de negentiende en de twintigste eeuw het maatschappelijk verschijnsel van de verzuiling genoemd, dat wellicht niet zozeer de integratie van vreemdelingen in de Nederlandse samenleving heeft bevorderd maar wel weinig weerstand bood tegen een assimilatie met behoud van eigen identiteit;¹⁸
- ten vijfde kan, met een enigszins circulaire logica, de traditie zelf worden genoemd.¹⁹ Een samenleving die al heeft leren omgaan met koloniale minderheden, zal later beter en flexibeler omgaan met andere migratiestromen.²⁰

Ook in de huidige discussie over de toestroom van vreemdelingen en de effecten daarvan op de Nederlandse samenleving wordt vaak met een zekere trots gewezen op een typisch Nederlandse traditie van gastvrijheid en tolerantie. Van de andere kant wordt nogal eens beweerd dat de migratiestromen van tegenwoordig in hun omvang in de geschiedenis van Nederland uniek zijn.²¹ Het waarheidsgehalte van deze twee stellingen kan met behulp van een analyse van het verleden worden getoetst.

2. *Nieuwkomers in Nederland: een historisch overzicht*²²

Allereerst volgt nu een beknopt overzicht van de ontvangst van vreemdelingen vanaf de zestiende eeuw. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen vluchtelingen en arbeidsmigranten.

2.1 Religieuze en politieke vluchtelingen

Toen Spaanse troepen de opstandige steden Brussel, Gent en Mechelen veroverden, vluchtten Vlamingen, Brabanders en Walen in de laatste decennia van de zestiende eeuw naar de Noordelijke Nederlanden. Rond 1600 nam de bevolking van de provincie Holland door deze immigratie enorm toe. Van de stad Leiden is bekend dat haar inwoneraantal tussen 1581 en 1621 van 12.000 steeg naar 45.000. Het aantal immigranten bedroeg hier ca. 28.000. Een stedelijke rekening uit 1588 vermeldt dat Leiden ‘voor de meeste paert wert bewont bij vreemdelingen, uyt Brabant, Vlaanderen en andere quartieren verdreven.’

In Amsterdam en andere Hollandse steden was het niet anders. In Amsterdam werd in hele stadswijken uitsluitend Frans en Vlaams gesproken. Uit bevolkingsregisters blijkt dat gedurende de gehele zeventiende eeuw de bruidegommen meestal van elders kwamen; aanvankelijk waren Vlaamse en Waalse mannen geliefd, later ook Duitsers. Bij een volkstelling die in 1622 in Haarlem werd gehouden bleek 51% van de ingezetenen van niet-Haarlemse afkomst, dat waren 20.000 van de 39.445 inwoners. Net als nu, concentreerde de instroom zich in de steden, waar de werkgelegenheid was. Na 1585 stroomden al met al 150.000 Zuid-Nederlanders naar de Republiek, rond 1600 bedroeg hun aandeel maar liefst tien procent van de totale bevolking.²³ Onder de nieuwkomers bevonden zich kooplieden en intellectuelen, die de Noord-Nederlandse economie en cultuur belangrijke impulsen gaven. Bij de oprichting van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie in het jaar 1602 stamde meer dan eenderde van het basiskapitaal van Zuid-Nederlandse investeerders.²⁴ Zuid-Nederlanders werden benoemd tot hoogleraren aan de in 1574 opgerichte Leidse universiteit, onder hen de filologen Lipsius en Heinsius en de theoloog Gomarus. Zuiderlingen als de auteur Vondel en de Bijbelvertaler Bardaeus verrijkten de Nederlandse taal.

Een soortgelijke, zij het kleinere vluchtelingengolf om godsdienstige redenen volgde na 1685, toen het Edict van Nantes werd herroepen en vijftig- tot zestigduizend hugenoten uit Frankrijk naar de Republiek kwamen. Ze vormden ongeveer drie procent van de gehele bevolking.

Ook joden vestigden zich in Nederland. Nadat Portugal onder de Spaanse kroon was gekomen, vluchtten enkele duizenden bekeerde joden, die door de inquisitie beschuldigd werden van ‘cryptojudaïsme’, uit Portugal naar de Republiek, alwaar ze in de regel tot het jodendom terugkeerden. In Amsterdam ontstond een kleine sefardisch-joodse gemeenschap met eigen synagoges. Tussen 1635 en 1800 arriveerden uit Midden- en Oost-Europa ca. 20.000 asjkenasische joden, op de vlucht voor antisemitisme en pogroms. Bij een volkstelling in het jaar 1796 werden in totaal 30.000 joodse bewoners geregistreerd, ca. anderhalf procent van de bevolking als geheel. De grote emigratie van de joodse bevolking uit Midden- en Oost-Europa in de negentiende eeuw ging echter aan Nederland voorbij.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtten honderduizenden Belgen naar het neutrale Nederland. Tijdens en na de oorlog keerden ze bijna allen naar het land van herkomst terug.

Tijdens het interbellum trokken uit Midden-Europa ca. 10.000 joodse vluchtelingen naar Nederland. Begin 1940 verbleven binnen de landsgrenzen ongeveer 20.000 Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen, waarvan er ongeveer 16.000 door de nazi's als Joden werden beschouwd. Hiervan hebben ongeveer 5.000 personen de bezettingstijd overleefd.

Na de oorlog wordt het beeld allereerst bepaald door 'repatrianten' uit de koloniën en door politieke vluchtelingen. Al omstreeks 1940 waren er in Nederlands Oost-Indië ca. 200.000 zogenaamde 'Indische Nederlanders': Indo-Europeanen, in de loop van de koloniale overheersingstijd geboren uit huwelijken of concubinaten van Nederlandse mannen met inlandse vrouwen. De kinderen uit deze gemengde huwelijken die in de vaderlijke lijn van Nederlands bloed waren, werden als blanken beschouwd, alle andere werden tot de inlanders gerekend.

In juridisch opzicht waren de wettelijk erkende Indo-Europeanen al in de koloniën gelijkgesteld aan 'echte' Nederlanders, maar in sociaal opzicht vormden de 'Indo's' een tussenklasse tussen de blanken en de inlandse bevolking. De huidskleur, het uiterlijk en ook de taal speelden daarbij een belangrijke rol. Van beroep veelal kleine ambtenaren, ondervonden de Indo-Europeanen in de loop van de twintigste eeuw toenemende concurrentie van inlanders, die soortgelijke loopbanen kozen, maar er een bescheidener levensstijl op na hielden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Nederlands Oost-Indië door Japan bezet; de meeste Indo-Europeanen weigerden de kant van de Japanners te kiezen. Daardoor maakten ze zich bij de Indonesische nationalistenvrijwilligers niet geliefd. Nadat in 1949 de soevereiniteit aan Indonesië was overgedragen, konden de Indo-Europeanen kiezen voor de Nederlandse dan wel de Indonesische nationaliteit. Het was gebruikelijk de Nederlandse te kiezen. Zo kwam het tussen 1949 en 1968 tot een migratie van ongeveer 300.000 personen naar Nederland, waarvan er 180.000 tot de groep van de Indo-Europeanen behoorden.

Gecompliceerd was daarbij de positie van de Ambonezen.²⁵ Veel inwoners van de Molukken waren aangemonsterd bij het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger. Toen 'de KNIL' in 1949 werd opgeheven, weigerden 4.000 op Java gestationeerde militairen te worden opgenomen in de Indonesische krijgsmacht. Zij streefden naar een onafhankelijke Molukse republiek. In 1951 werden 3.578 militairen, met hun gezinsleden – in totaal 12.000 personen – naar Nederland verscheept. In het voormalige moederland werden ze geïsoleerd gehuisvest, onder meer in het voormalige Kamp Westerbork. Pas toen ze in de jaren zeventig met terroristische aanslagen de aandacht hadden gevestigd op hun uitzichtloze levenssituatie, werd er gestreefd naar een voorzichtige integratie. Tegenwoordig wonen er in Nederland ongeveer 40.000 'Molukkers'.

Een andere koloniale minderheid is die van de Surinamers. Reeds voordat Suriname in 1975 onafhankelijk werd, was er sprake van een toenemende emigratie naar het moederland, die in verband stond met de economische opbloei van de jaren zestig. Na 1980, toen in Suriname een militaire dictatuur werd gevestigd, nam de immigratie nog eens toe. Vanuit Suriname gezien ging

het daarbij om een emigratie van eenderde van de gehele bevolking. In totaal wonen er in Nederland ongeveer 250.000 Surinamers, waarvan ruim eenderde in Nederland is geboren.

De stroom van politieke vluchtelingen begon in de jaren vijftig met de Hongaarse opstand. Van alle groepen vluchtelingen vormden de Hongaren tussen 1945 en 1975 met 3.300 personen de grootste groep. Toen het aantal vluchtelingen omstreeks 1980 toenam, werd het asielbeleid verscherpt en aangepast aan het hardere beleid van de omliggende landen.

2.2 Arbeidsmigranten

Honderdduizenden buitenlanders werkten als dienstpersoneel, matrozen of soldaten in Nederland en zijn koloniën. Voordat in 1798 de dienstplicht werd ingevoerd en in 1814 in de grondwet werd verankerd, dienden in de krijgsmacht van de Republiek vooral Duitse, Zwitserse en Franse soldaten. Als dienaren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie voeren tussen 1602 en 1798 ongeveer een miljoen personen naar Azië, waarvan ongeveer de helft uit het buitenland afkomstig was.²⁶ De KNIL beschikte lange tijd in Harderwijk over een koloniaal werfdepot, alwaar vreemdelingen voor de krijgsmacht konden aanmonteren. Vooral tijdens het interbellum waren er in Nederland veel Duitse dienstmeisjes werkzaam.²⁷ In deze tijd vestigden zich ook de eerste Chinese immigranten.²⁸

De groep van de zgn. 'passanten', vreemdelingen die slechts tijdelijk in Nederland verblijven, was heel wat heterogener en onregelmatiger. Voorbeelden zijn buitenlandse kooplieden, die in enclave-achtige gemeenschappen in grote steden leefden, personeel van ambassades en andere diplomatieke vertegenwoordigingen, reizende geleerden, zwervende ambachtslieden en circus-artiesten.

Van de zeventiende tot de negentiende eeuw trokken jaarlijks soms wel 20.000 buitenlandse arbeiders vanuit de grensgebieden van Nederland het land in.²⁹ Ze zochten werk in de landbouw en in grote projecten ter verbetering van de infrastructuur (dijken, kanalen, turfsteken enz.) Meestal hielden ze verblijf op het platteland. Na 1870 verliep dit grensverkeer door de opbouw van de industrie in het Roergebied ook in omgekeerde richting. Sinds die tijd gingen ook Nederlandse arbeiders naar het oosten. Omdat het werk in de industrie en de mijnbouw niet seizoengebonden was, nam deze arbeidsmigratie omstreeks 1900 een duurzaam karakter aan.

Zowel in Nederland als in Duitsland ontwikkelde de mijnbouw zich vanaf 1900 tot een grote werkgever. In de provincie Limburg waren tot in de jaren dertig duizenden Duitse, Italiaanse, Poolse en Sloveense mijnwerkers werkzaam. Na de oorlog werden vanaf 1949 in Limburg Italianen geworven.

In de in economisch opzicht expansieve jaren zestig begon de Nederlandse regering met het sluiten van wervingscontracten met Italië, Spanje, Joegoslavië, Griekenland, later ook met Turkije, Marokko en Tunesië.³⁰ In eerste instantie was het de bedoeling dat de arbeidsmigranten tijdelijk als *gastarbeiders* in Nederland zouden verblijven. Het Nederlandse woord is overigens vermoedelijk een leenvertaling uit het Duits, omstreeks 1965 voor het eerst door de journalist

Kees Noordewier in een telex van het ANP gebezigd.³¹ In het jaar 1965 keerde nog bijna eenderde van de gastarbeiders terug naar het land van herkomst, tien jaar later was dat aantal teruggelopen tot viereneenhalf procent.

Na de oliecrisis van 1973 kwam er een eind aan de toestroom van nieuwe gastarbeiders. Tegelijk werd duidelijk dat een aanzienlijk deel van de buitenlandse werknemers langer in Nederland wilde blijven en ook moest blijven. Daardoor werd het noodzakelijk de hereniging van de gezinnen duidelijker te regelen; hiervoor werd in 1974 een wet uitgevaardigd. Sinds de jaren tachtig verschoof bij deze groep migranten het accent van gezinshereniging naar gezinsstichting, waarbij de partners veelal uit het land van herkomst stamden.

Ook het aantal EU-burgers in Nederland is vanaf 1960 gestegen (1960: 61.000; 1991: 168.000). Hetzelfde geldt voor het aantal Amerikanen en Canada's (1960: 3.000; 1990: 14.000).

2.3 Conclusie

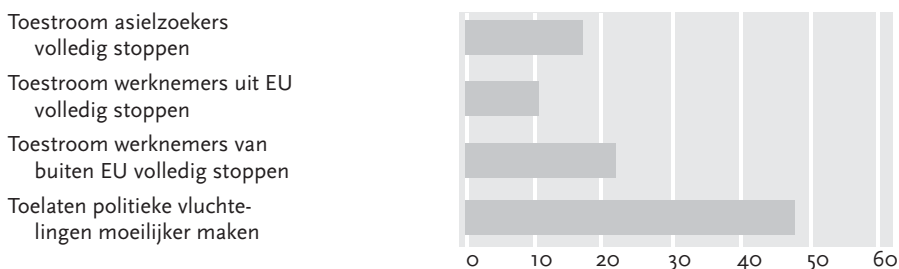
In de loop der eeuwen heeft Nederland inderdaad tal van vreemdelingen opgenomen. Niet alleen de vermeende tolerantie, maar ook de relatief hoge welvaart van Nederland waren voor migranten steeds reden dit land als bestemming te kiezen. Vooral de Republiek kende een hoog positief migratiesaldo. Uit huwelijksregisters in Amsterdam en Hoorn blijkt dat tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw soms wel meer dan dertig procent van de partners uit het buitenland afkomstig was. Sinds de tweede helft van de negentiende eeuw geven volkstellingen een preciezer beeld van de samenstelling van de Nederlandse bevolking. Tussen 1870 en 1930 stijgt het aantal buitenlanders van 50.000 (één procent van de bevolking als geheel) naar 175.000 (twee procent van de bevolking als geheel). Tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog daalden de aantallen aanvankelijk. In 1960 werden 118.000 niet-Nederlanders geteld (één procent van de bevolking), maar in 1992 bedroeg hun aantal 733.000 (4,8% van de bevolking).³²

Dit betekent dat de eerste uitgangsstelling slechts ten dele kan worden bevestigd. Nederland kent inderdaad een lange traditie van opname van vreemdelingen, en het percentage buitenlanders is tegenwoordig groter dan aan het begin van de negentiende eeuw. Maar uit historische bronnen blijkt dat er in de zeventiende eeuw sprake was van relatief omvangrijkere migratiestromen, en de komst van Indische Nederlanders heeft een orde van grootte die met de huidige toestroom vergelijkbaar is. Aldus kan worden geconcludeerd dat de huidige immigratie van vreemdelingen misschien in kwalitatief, maar zeker niet in kwantitatief opzicht uniek is in de Nederlandse geschiedenis.

3. *De traditie van de tolerantie*

Om de these van een traditioneel aanwezige tolerantie te toetsen, worden drie historische tijdstippen nader bekeken. Allereerst geven enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een beeld van de houding van de Nederlandse bevolking aan het eind van de jaren negentig. Vervolgens wordt

Tabel 1: Voorstanders van beperking van de toestroom in procenten, 1999

Bron: Schmeets (2000: 10)

gekeken naar de reacties van de bevolking op twee belangrijke immigratiegolven die beide niet alleen goed zijn onderzocht, maar bovenal het beeld van Nederland als historisch immigratieland hebben bepaald: de komst van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1600 en de toestroom van Indische Nederlanders in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw.

3.1 Enquêtes van het CBS 1997–1999

Om zicht te krijgen op de houding van de Nederlandse bevolking tegenover buitenlanders, vroeg het CBS in de periode 1997–1999 personen van 18 jaar of ouder naar hun mening over asielzoekers en buitenlandse werknemers.³³

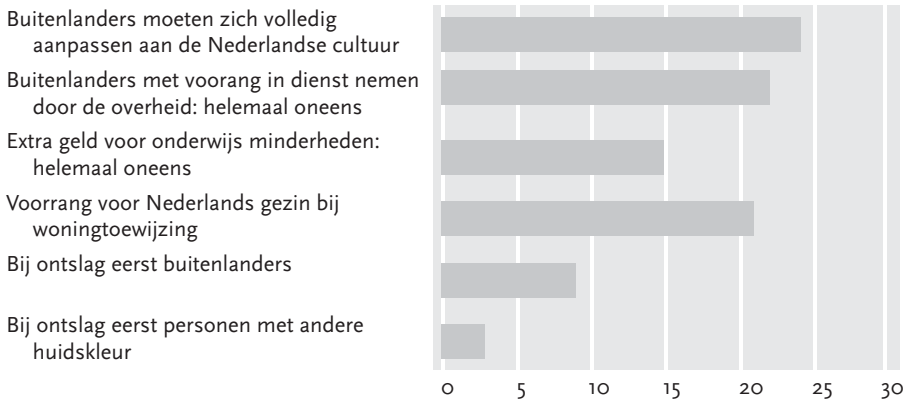
Bijna de helft van de bevolking is van mening dat de toelating van politieke vluchtelingen moeilijker dient te worden gemaakt, meer dan vijftien procent vindt dat de toestroom van asielzoekers volledig moet worden gestopt. Tegenover werknemers uit de EU-landen is men heel wat toleranter. Toch is meer dan tien procent van de Nederlandse bevolking de mening toegedaan dat deze immigratie volledig dient te worden gestopt. (Zie tabel 1.)

Het opleidingsniveau van de respondenten heeft de grootste invloed op de mening over buitenlanders. Naarmate het opleidingsniveau stijgt, neemt de Nederlander een tolerantere positie in. Toch is meer dan dertig procent van de hbo'ers en universitair geschoolden vóór een beperking op het toelaten van politieke vluchtelingen.

Veelzeggend zijn ook de opinies over culturele assimilatie en discriminatie. Bij deze attitudes zijn de variabelen opleiding, leeftijd en sociale status bijzonder invloedrijk. Etnische minderheden worden door Nederlanders met een laag opleidingsniveau als concurrenten op de arbeidsmarkt beschouwd. Half- en ongeschoolde arbeiders zijn minder geneigd positieve discriminatie te ondersteunen. Ouderen zijn minder opgegroeid in een multiculturele samenleving en staan daarom minder open voor vreemde culturen dan jongeren. Afgaande op de statistiek bevordert het onderwijs de acceptatie van vreemde culturen. (Zie tabel 2.)

De cijfers geven al met al niet de indruk dat de bevolking bijzonder positief tegenover buitenlanders staat. Grote delen van de Nederlandse bevolking

Tabel 2: Meningen over culturele assimilatie en discriminatie in procenten, 1999

Bron: Schmeets (2000:10)

lijken reeds aan het eind van de jaren negentig een duidelijk gereserveerde houding tegenover buitenlanders aan te nemen.³⁴

3.2 Ontvangst van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1600³⁵

Als de Zuid-Nederlandse vluchtelingen vaklieden waren, konden ze rekenen op een goede ontvangst. Vooral de textielindustrie kon geschoolde arbeiders goed gebruiken. In Leiden kreeg de lakenindustrie daarvoor van de stedelijke overheid een speciale subsidie. In Delft werden aan Vlaamse handwerkers premies uitgelooft en om aan hen onderdak te verlenen werd het voormalige klooster van de Heilige Ursula verbouwd. De stedelijke bestuurders zagen liever niet dat de vluchtelingen zich op het platteland vestigden en daar economisch actief werden, ze moesten bij voorkeur in de steden zelf worden opgenomen.

Maar zo gauw er gevaar of concurrentie te vrezen was, was er minder sprake van acceptatie. In het jaar 1692 weigerden de Staten van Holland een vergunning te verlenen voor een collecte ten bate van Duitse oorlogsvluchtelingen, 'om gheen groter menigte herwaarts te trekken.' Men was kennelijk bang een al te goedgeefse indruk te maken en wilde misbruik van sociale voorzieningen voorkomen.

In Amsterdam konden werkloze metselaars eisen dat vreemdelingen werden ontslagen. In 1621 werd in Amsterdam de regeling ingevoerd dat een meester een buitenlandse knecht alleen in dienst mocht nemen als duidelijk was dat er geen gegadigdenen uit eigen land waren. Bij de hoedenmakers was het tot 1632 absoluut verboden, vreemdelingen in dienst te nemen. In 1608 en 1622 werden er bijzondere bepalingen afgekondigd tegen de zelfstandige economische activiteit van 'persoonen ende gesellen uyt den lande van Ludick [Luik], Brabant, Vlaenderen, Henegouwen ende andere' uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige lieden.

Enerzijds kan men hier de vrees voor buitenlandse concurrentie, zoals die ook in de enquête van het CBS naar voren komt, als motief noemen. Maar ook de particularistische mentaliteit van de Republiek der Verenigde Nederlanden vormde een voedingsbodem voor vijandige gevoelens tegenover buitenstaanders. Mensen uit andere steden en gewesten werden als vreemdelingen beschouwd en waren door hun kleding en hun taalgebruik ook duidelijk herkenbaar. Tussen de Hollandse steden onderling was er sprake van een moordende economische concurrentie. In dit klimaat konden nationale en lokale stereotypen goed gedijen. De mening van de emblematicus Van der Venne dat 'vroome utlanders beter zijn dan inlandse ondeugden' was zeker geen *communis opinio*. Etnofaulismen en locofaulismen, scheldwoorden voor vreemdelingen, deden het in de zeventiende eeuw minstens even goed als in de twintigste eeuw.³⁶ De inwoners van Emden heten *potschijters*, die uit Bremen stonden als dom bekend, en Westfalen golden als viespeuken. Kwakzalvers spraken op het toneel met een Duits accent. Dit denken in stereotiepe categorieën werd eveneens op de Zuid-Nederlanders toegepast, ook al staken zij in economisch en intellectueel opzicht in veel gevallen met kop en schouders boven de Hollanders uit en werden zij door deze als bondgenoten in de opstand tegen de gehate Spanjaarden beschouwd. In de reeds genoemde verordening van 1622 staat dat aan Hollandse werknemers de voorkeur dient te worden gegeven 'die gedurende de troublen verscheyden contributieen en andere lasten heben moeten supporteren, gelijk sy oock noch dagelijks doende zyn, in hare neeringhe ende handt-werck wel behooren geprefereert te zijn voor de voorschreve uyteheemse [Zuidnederlandse] geselen, in de gilden deser landen niet wesende.'

Maar in de jonge calvinistische kerk van Nederland waren Zuid-Nederlanders wel welkom, daar vormden ze min of meer het kader. Als dominees waren ze bij de gemeentes zeer geliefd. Maar het voorrecht in wereldse zaken mee te regeren en mee te denken werd de Zuid-Nederlanders niet vergund, daarvoor hadden ze volgens het gangbare cliché een te 'onrustige en fanatieke imborst'.

Verreweg de meeste vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden waren arme mensen, die in getto's dicht op elkaar woonden. Meer dan eens vindt men de klacht dat zulke buitenlandse bedelaars een te zware last zijn voor de kassen van de liefdadige instellingen. Ook zulke klachten werden ingegeven door afgunst en vrees voor concurrentie. Deze ergernis gold ook degenen die het net een beetje beter hadden. Men dient te bedenken dat de Brabanders en de Vlamingen vóór de Spaanse herovering van de Zuidelijke Nederlanden in economisch en cultureel opzicht een voorsprong op de Hollanders hadden. Dit is bekend uit berichten van buitenlandse waarnemers. Zo golden de Brabantse meisjes als schoner, knapper en verzorgder dan de Hollandse. Ook de Zuid-Nederlandse manier van spreken en kleden werd als sjieker beschouwd. Deze gecultiveerde levensstijl werd door Hollanders belachelijk gemaakt, bijvoorbeeld in Bredero's bekende blijspel *De Spaanse Brabander*.

Samenvattend kan bij de Zuid-Nederlandse vluchtelingen rond 1600 van een selectieve tolerantie worden gesproken. Wie in economisch of cultureel opzicht iets te bieden had, werd geaccepteerd. Als geschoolde vaklieden, theologen of

hoogleraren konden Zuid-Nederlanders rekenen op een warm onthaal. Onge-schoolde arbeiders en bedelaars werden afwijzend behandeld. Zodra concu-
rentie, afgunst en angst in het geding waren, werd er onderscheid gemaakt en
gediscrimineerd, ook van overheidswege.³⁷

3.3 Ontvangst van Indische Nederlanders in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw

In oudere publicaties wordt beweerd dat de Indische Nederlanders die tussen
1949 en 1961 gedwongen naar Nederland werden gerepatrieerd, zich geruisloos
hebben geassimileerd. Deze probleemloze aanpassing wordt in samenhang
gezien met een aantal factoren die in deze tijd een bijzonder gunstig verbond
aangingen: er was geen weg terug; de betrokkenen konden zich goed aanpassen
en waren bereid Nederland als hun nieuwe thuis te aanvaarden; de economi-
sche ontwikkeling was in deze tijd erg gunstig; het beleid was gericht op assimi-
latie; de Nederlanders zelf waren vervuld van medelijden. Sinds het midden van
de jaren tachtig is dit vleiende beeld niet meer houdbaar. Vooral door de publica-
ties van Wim Willems en Annemarie Cottaar, beiden werkzaam op het Centrum
voor Migratiestudies van de Universiteit van Amsterdam, is men op deze tradi-
tionele visie teruggekomen.

Hoe werden de Indische Nederlanders in Nederland ontvangen? Willems en
Cottaar (1984) onderzochten een omvangrijk corpus van schriftelijke bronnen
waar literaire teksten, krantenartikelen en enquêtes deel van uitmaakten. In
deze teksten troffen ze een grote hoeveelheid stereotype beschrijvingen aan:

- als opvallend verschil wordt steevast de huidskleur genoemd;
- de Indische Nederlanders worden geportretteerd als klein en meelijwekkend;
- ze zijn weerloos en triest;
- ze zijn heel erg bescheiden;
- ze zijn snel sprakeloos en vervallen dan in een oosterse gelatenheid;
- een andere stereotiep toegekende eigenschap is hun gevoeligheid;
- ze zijn ook erg precies, en daarom erg geschikt voor administratief werk;
- van de andere kant ook mysterieus;
- als positieve eigenschap wordt altijd de schoonheid van de vrouwen vermeld.

Hoezeer het beleid was gericht op aanpassing, wordt uit de bronnen vooral
duidelijk bij het onderwerp eten. De Indische Nederlanders waren in de regel in
contractpensions gehuisvest waar ze zelf mochten koken. Er waren contactamb-
tenaren die een oogje in het zeil hielden. Deze probeerden ook de repatrianten
zover te krijgen Hollandse kost te bereiden, bijvoorbeeld boerenkool met worst.
Het gehele huishouden diende te worden aangepast. De vrouwen kregen scho-
ling hoe in Nederland het huis werd schoongehouden en hoe aardappels
dienden te worden geschild. Ook de reglementen van de contractpensions laten
zien dat er op een nogal bedillerige wijze naar aanpassing werd gestreefd.

In de jaren vijftig werd de opname bemoeilijkt doordat er nog eens 40.000
repatrianten extra moesten worden gehuisvest. De bevolking reageerde uiterst
terughoudend. Een oproep van minister Klompé om woonruimte ter beschik-
king te stellen, leverde vrijwel niets op.

Interessant zijn in dit verband twee enquêtes uit 1955 en 1961, die door Cottaar en Willems in archieven werden ontdekt, waarin Nederlanders werd gevraagd naar hun houding tegenover deze nieuwkomers. De enquêtes zijn beide klein en in tegenstelling tot het CBS-onderzoek van 1999 niet zo representatief, maar uit de resultaten spreekt een duidelijk gereserveerde houding, die is bepaald door angst en afgunst. De stichting die een van deze onderzoeken had uitgevoerd, verbindt aan de resultaten de conclusie dat het dringend noodzakelijk is de bevolking voor te lichten. Ook meent zij dat de resultaten nog rampzaliger zouden zijn geweest indien men een mondelinge enquête had gehouden.

Cottaar en Willems trekken uit hun onderzoek de conclusie dat in Nederland een weinig open en erg negatief beeld heerste. De Indische Nederlanders hebben volgens hun onderzoek erg onder deze vooroordelen geleden. De assimilatie is weliswaar geslaagd, maar, aldus Cottaar en Willems, niet dankzij de tolerantie van de Nederlanders, maar door de bereidwilligheid van de Indische Nederlanders om zich aan te passen.

3.4 Conclusie

De these van een traditionele, historisch verankerde Nederlandse tolerantie en vriendelijkheid tegenover buitenlanders werd in deze paragraaf aan de hand van drie tijdstippen getoetst. Omstreeks 1600 is de acceptatiebereidheid voor Zuid-Nederlanders selectief van aard en verbonden met factoren als economisch potentieel, inkomen en opleiding. Bij de opname van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig en zestig is de houding van de Nederlandse bevolking koel en afwijzend en gekleurd door ethnocentrische en rassistische vooroordelen. De overheid stelt zich bevoogdend op. De CBS-enquête die aan het eind van de jaren negentig is gehouden, duidt op een in Europese context tamelijk gereserveerde houding tegenover buitenlanders. De these van een ongebroken traditie van acceptatiebereidheid neemt, gezien tegen deze achtergrond, aan plausibiliteit af.

Slot

In deze bijdrage werd de migratiegeschiedenis van Nederland kort geschetst en werd de houding van de inheemse bevolking tegenover nieuwkomers aan de hand van drie historische tijdstippen nader belicht: de actuele houding aan het eind van de jaren negentig, de houding tegenover vluchtelingen en andere migranten uit de Zuidelijke Nederlanden aan het begin van de zeventiende eeuw en de ontvangst van Indische Nederlanders in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Gangbare ideeën konden hierbij worden gerelativeerd. Ten eerste is de huidige toestroom in kwantitatief opzicht niet uniek in de Nederlandse geschiedenis. Ten tweede laten studies die contemporaine bronnen aan het woord laten, een dualistisch beeld van de vaak geroemde traditie van de Nederlandse tolerantie zien. In de Gouden Eeuw wordt het ideaalbeeld van een open, tolerante ontvangst in de eerste plaats waargemaakt tegenover goed opge-

leide en vooruitstrevende immigranten, niet tegenover armeren, ongeschoolden of tegenover potentiële concurrenten. De ‘geruisloze integratie’ van de Indische Nederlanders ging gepaard met een sterke aanpassingsdruk, die zeker niet getuigt van tolerantie tegenover andere zeden en gebruiken. Tegen deze historische achtergrond bezien, is menige recente ontwikkeling in het huidige Nederlandse migratiedebat minder verrassend dan ze op het eerste gezicht wellicht lijkt.³⁸

Noten

- 1 Vertaalde en bewerkte versie van ‘Toleranz gegenüber Fremden. Eine Diskussion vor dem Hintergrund der niederländischen Migrationsgeschichte’, in Dita Vogel (red.): *Einwanderungsland Niederlande – Politik und Kultur*. Frankfurt/London: IKO-Verlag 2003, 59–81.
- 2 Pim Fortuyn op de dag voor zijn dood in een interview in *The Sunday Times* (5-5-2002).
- 3 Vgl. Leiprecht & Lutz (1996: 239).
- 4 Zie bijvoorbeeld Rickers & Siedler (ed.) 2001.
- 5 De receptie van de mythe van de Batavieren wordt behandeld door Teitler 1998.
- 6 Wells 1997.
- 7 Kahn 2002, 112; Weismann 2000, 275–7.
- 8 Reinders en Wijsenbeek 1994, 11–12.
- 9 Ghesquiere 1989, 16–96; Piø 1989, 18.
- 10 Van Ditzhuyzen 1998, 10.
- 11 Om deze reden zochten Mennonieten en Remonstranten uit de Republiek een goed heenkomen, vgl. Oudesluijs 1995; 39 en 48 en Spuren 2001; 36 en 78–80.
- 12 Eskens 2000.
- 13 Geciteerd naar Amsterdam 1993: 98.
- 14 Zie bijvoorbeeld Trapman 1999, 7–9.
- 15 Zie bijvoorbeeld Von der Dunk 2001, 20–21.
- 16 Zie bijvoorbeeld Weismann 2001.
- 17 Als verklaringbasis voor typisch Nederlandse eigenschappen is het calvinisme onder historici omstreden, vgl. Vuijsje & Van der Lans 1999; 21–22 en Schutte 2000.
- 18 Zie bijvoorbeeld Zahn 1984, 158–165.
- 19 Zie bijvoorbeeld Van der Horst 1999, 252.
- 20 Deze mening wordt meer dan eens in de literatuur aangetroffen, vgl. bv. Tinnemans 1997; 145: ‘Ik ben er trouwens van overtuigd dat het voorbeeldige gedrag van Indische Nederlanders – want daar kun je gerust van spreken – mede ten grondslag ligt aan de relatief tolerante houding van de Nederlanders jegens etnische minderheden die later naar Nederland zijn gekomen.’

- 21 Ook Lucassen & Penninx wijzen erop dat deze twee stellingen vaak worden beweerd 1999; 3.
- 22 Een gedetailleerder overzicht met talrijke literatuurverwijzingen bij Lucassen & Penninx 1999.
- 23 Vgl. Briels 1985.
- 24 Zie voor de Zuidnederlandse invloed bij de oprichting van de VOC Gaastra 2002; 29.
- 25 Vgl. Leiprecht & Lutz 2003.
- 26 Van Gelder 1997.
- 27 Henkes 1995.
- 28 Vgl. Uitterhoeve 1990; 58–59.
- 29 Vgl. Rössler 2000; 72–102 en Eijnck [e.a.] 1993.
- 30 De geschiedenis van de mediterrane immigranten wordt uitvoerig behandeld door Tinnemans 1994.
- 31 Vgl. Sanders 2002: 138.
- 32 Vgl. Lucassen & Penninx 1999; 56. Vogel 2003 wijst erop dat het percentage buitenlanders slechts ten dele de effecten van immigratie op de bevolking weerspiegelt.
- 33 Schmeets 2000.
- 34 Ook in een in 1995 gehouden onderzoek naar de opinies over buitenlanders in verschillende West-Europese landen scoorde Nederland samen met Zweden en Groot-Brittannië lage cijfers. De bevolking in Duitsland en Oostenrijk bleek aanzienlijk vriendelijker tegenover vreemdelingen en minderheden te staan. Vgl. Böcker & Thrämhardt 2003. Zie in dit verband ook Borck 1995; 32–34.
- 35 De historische gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan Van Deursen 1992; 44–57.
- 36 Vgl. Heestermans 1989; 13 en Van der Heide 1998.
- 37 Een soortgelijk beeld laat, ongeveer een eeuw later, de acceptatie van de Hugenoten zien. In Amsterdam, dat omstreeks 1690 in korte tijd met 12.000 inwoners toenam, kregen 2.243 Hugenoten gratis burgerrechten, een driejarige vrijstelling van belastingen en andere voorrechten. De eerste groepen werden vanwege hun gespecialiseerde beroepen (textiel, hoedenmakers) met open armen ontvangen, later, toen de vluchtelingen talrijker en armer werden, kwam er een eind aan deze bevoorrechte behandeling. Zie Lucassen & Penninx 1993; 33.
- 38 Een indruk van de huidige Nederlandse discussie over tolerantie geeft Ten Hooven 2001.

Literatuur

- Amsterdam, *Standaard Gids*, 1993. Antwerpen.
- BÖCKER, ANITA & DIETRICH THRÄNHARDT: 'Erfolge und Misserfolge der Integration – Deutschland und die Niederlande im Vergleich.' In: *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage der Wochenzeitung Das Parlament* van 23 juni 2003, 3–11.
- BORCK, MARTIN, 1995: 'Deutsche und Niederländer über sich und die anderen, Zu den Ergebnissen einer Studie in der Euregio Gronau/Enschede.' In: *Nachbarsprache Niederländisch* 10, 31–40.
- Briels, J., 1985, *Zuid Nederlanders in de Republiek 1575–1630*. Sint Niklaas.

- COTTAAR, ANNEMARIE UND WIM WILLEMS: *Indische Nederlanders, Een onderzoek naar beeldvorming*. Den Haag, 1984.
- DEURSEN, A. TH. VAN: *Mensen van klein vermogen, Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*. Amsterdam (oorspr. 1978), 1992.
- DITZHUYSSEN, REINILDIS VAN: *Oranje-Nassau, Een biografisch woordenboek*. Haarlem, 1998.
- DUNK, HERMANN VON DER: 'De Nederlandse en de Duitse maatschappij, een historische vergelijking.' In: *Zimmer frei, Nederland-Duitsland na 1945*. Amsterdam/Zwolle, 2001, 18–27.
- EIYNCK, A, H. MERTENS-WESTPHALEN, H. KAISER [E.A.] (RED.): *Werken over de grens: 350 jaar geld verdienen in het buitenland*. Assen [etc.], 1993.
- ESKENS, ERNO: *Filosofische reisgids voor Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam/Antwerpen, 2000.
- GAASTRA, FEMME S.: *De geschiedenis van de VOC*. Zesde druk. Zutphen, 2002.
- GELDER, ROELOF VAN: *Het Oost-Indisch avontuur, Duitsers in dienst van de VOC*. Nijmegen, 1997.
- GHEQUIERE, RITA: *Van Nicolaas van Myra tot Sinterklaas, De kracht van een verhaal*. Leuven/Amersfoort, 1989.
- HEESTERMANS, HANS: *Luilebol! Het Nederlands Scheldwoordenboek*. Amsterdam, 1989.
- HEIDE, DIRK VAN DER: *Groot schimpnamenboek van Nederland*. Bedum, 1998.
- HENKES, B.: *Heimat in Holland. Duitse dienst meisjes 1920–1950*. Amsterdam, 1995.
- HOOVEN, MARCEL TEN (RED.): *De lege tolerantie, Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Amsterdam, 2001.
- HORST, HAN VAN DER: *De lage hemel, Nederland en de Nederlanders verklaard*. Derde gewijzigde druk. Schiedam, 1999.
- KAHN, JONAH: *Eetymologie, De oorsprong van gerechten en ingrediënten*. Utrecht, 2002.
- LEIPRECHT, RUDOLF & HELMA LUTZ: 'The Dutch Way: Mythos und Realität der interkulturellen Pädagogik in den Niederlanden.' In: Georg Auernheimer/Peter Gsetner (Hrsg.): *Jahrbuch für Pädagogik, Pädagogik in multikulturellen Gesellschaften*. Frankfurt/M, 1996, 239–263.
- LEIPRECHT, RUDOLF EN HELMA LUTZ: 'Verschlungene Wegen mit Höhen und Tiefen, Minderheiten- und Antidiskriminierungspolitik in den Niederlanden.' In: Dita Vogel (Hrsg.): *Einwanderungsland Niederlande – Politik und Kultur*. Frankfurt am Main/London, 2003, 83–116.
- LUCASSEN, JAN EN RINUS PENNINX: *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders, Immigranten in Nederland 1550–1993*. 3e druk. Amsterdam, 1999.
- OUDESLUIJS, DIETE: *Ins fremde Land dahin, Migration aus den Niederlanden Richtung Osten*. Bonn, 1995.
- PIØ, IØRN: *Historien om julemanden*. o.o..
- REINDERS, PIM EN THERA WIJSENBECK, 1994: *Koffie in Nederland, Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen/Delft, 1989.

- RICKERS, FOLKERT UND DIRK CHR. SIEDLER (ED.): *Interreligieus Lernen in den Niederlanden. Ein Beitrag zur Vergleichenden Religionspädagogik*. Berlin, 2001.
- RÖSSLER, HORST: *Hollandgänger, Sträflinge und Migranten, Bremen und Bremerhaven als Wanderungsraum*. Bremen, 2000.
- SANDERS, EWOUT (RED.): *Taaltumult, De mooiste observaties, hartenkreten en boze brieven uit Onze Taal*. Amsterdam, 2002.
- SCHMEETS, HANS: 'Samen leven.' In: *Index* Nr. 10 (CBS, november/december 2000), 2000.
- SCHUTTE, G.J.: *Het calvinistisch Nederland, Mythe en werkelijkheid*. Hilversum, 2000.
Spuren der Niederländer in Norddeutschland, Ein Wegweiser. Berlin 2001
- TEITLER, HANS: *De opstand der 'Batavieren'*. Hilversum, 1998.
- TINNEMANS, WILL: *Een gouden armband, Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*. Utrecht, 1994.
- TINNEMANS, WILL: *Indisch licht, Een halve eeuw steun aan oorlogsgetroffenen uit Indië*. Den Haag, 1997.
- TRAPMAN, J.: *Het land van Erasmus*. Amsterdam, 1999.
- UITTERHOEVE, WILFRIED (HRSG.): *De staat van Nederland, Nederland en zijn bewoners, De opmerkelijke feiten en hun samenhang*. Nijmegen, 1990.
- VOGEL, DITA: Die Niederlande als Einwanderungsland. Rahmenbedingungen, aktuelle Politik und Stand der Integration von Allochthonen. In: Dita Vogel (ed.): *Einwanderungsland Niederlande – Politik und Kultur*. Frankfurt am Main/London, 2003, 23–58.
- VUIJSJE, HERMAN EN JOS VAN DER LANS: *Typisch Nederlands, Vademecum van de Nederlandse identiteit*. Amsterdam/Antwerpen, 1999.
- WEISMANN, ANABELLA: Religieuze wortels van het verschil in mentaliteit tussen Nederlanders en Duitsers. In: Jan Vis/Gebhard Moldenhauer (red.): *Nederland en Duitsland, Elkaar kennen en begrijpen*. Assen, 2000, 257–281.
- WELLS, DIANA: *100 Flowers and How They Got Their Names*. Chapel Hill, 1997.
- ZAHN, ERNEST: *Das unbekannte Holland, Regenten, Rebellen und Reformatoren*. Berlin, 1984.

..... *Partikels in het Nederlands
als vreemde taal*

1. *Inleiding*

Wie de Nederlandse taal op een behoorlijk niveau wil leren spreken, moet niet alleen veel woordjes leren, maar ook kennis hebben van de gebruikswijze en het communicatieve effect ervan. De gevorderde leerder zal bijvoorbeeld in vergaderingen standpunten moeten formuleren en kritisch beargumenteren (zie profiel *Academische taalvaardigheid* van het *Certificaat Nederlands als vreemde taal*), hij moet in informele gesprekken zijn gevoelens en ervaringen kunnen uitdrukken (*Toeristische en informele taalvaardigheid*), etc. Maar hoe doet hij dat eigenlijk?

Dit artikel richt zich op het gebruik van modale, schakerings-, focus-*partikels* door leerders van het Nederlands met het Duits als moedertaal (t1) in *face-to-face*-gesprekken. Uit mijn proefschrift (Wenzel 2002) blijkt dat partikels een belangrijke rol spelen bij de pragmatische en culturele aspecten van de leerderstaal, vooral als het gaat om het sociale effect van taalgebruik. Ook is transfer uit de t1 vaak verleidelijk en de Nvt-spreker begint wel eens te twifelen over de juiste woordkeuze en de goede toon. Hoe komt wat je gezegd hebt over? Zou een native speaker het ook zo zeggen? De spreekstijl beïnvloedt de relatie tussen hoorder en spreker en bepaalt vaak het succes van het persoonlijke gesprek. Aangezien het Nederlands in Duitsland vooral steunt op een persoonlijke, regionale en culturele leermotivatie (Wenzel 2001a) en het – vergeleken met het Duits in Nederland – minder als correspondentie- of wetenschapstaal geldt, is zowel de toegepaste als de contrastieve taalkunde gebaat bij onderzoek naar mondeling *relationeel taalgebruik* in het Nederlands.

2. *Relationeel taalgebruik en partikels*

Alles wat wij doen in een gesprek kan de *relatie* met de hoorder verstoren, verbeteren of stabiliseren. In de interactionele sociolinguïstiek wordt dit onderzocht in het kader van de relationele dimensies solidariteit, coöperatie en dominantie (Berenst 1994). Verschillende linguïstische concepten, zoals modaliteit, beleefdheid, coherentie, directheid en perspectiviteit zijn daarmee verbonden. Partikels en andere 'kleine woordjes' die moeilijk te categoriseren zijn in woordenboeken en grammatica's, lijken daar een niet onbelangrijke plaats bij in te nemen:

- 1 *Doe dat maar* klinkt vrijblijvender dan *doe dat!*
- 2 *Dat is toch veel prettiger* heeft een bijna vragend karakter vergeleken met *dat is veel prettiger*.
- 3 *Ja, nou, ik vind...* kan zachter op een tegenspraak voorbereiden dan *ik vind...*
- 4 *Dat is gewoon zo* is (schijnbaar) plausibeler dan *dat is zo*.

Partikels hebben weinig referentiële betekenis, maar compenseren dat in het pragmatische vlak door relationele rijkdom: ze signaleren hoe een taalhandeling geplaatst moet worden in het preferentie- en verwachtingssysteem van spreker én hoorder (Vandeweghe 1992, 17).

Zowel het Nederlands als het Duits zijn partikelrijke talen (Foolen 2003, 85; Vismans 1995, 284). Vergeleken met het Frans en het Engels hebben vooral de uiteenlopende, moeilijk te doorgronden en sterk contextafhankelijke partikels een relationeel effect op de hoorder in informeel mondeling taalgebruik. Niet alle partikelsoorten doen dit in dezelfde mate en het gebruik van de term ‘partikel’ is allesbehalve eenduidig.

Voor het Duits (als vreemde taal) is dit sinds de jaren zestig onderzocht (Weydt 1969). In 1986 sprak Ad Foolen op het negende IVN-Colloquium over de modale partikels als leerprobleem van het Nederlands en op het twaalfde colloquium in 1994 werd ‘Strategisch Nederlands’ een zelfstandig thema. Ook de beleefdheidstheorie van Brown en Levinson (1987), die een internationale discussie over het al dan niet universele karakter van beleefdheidsstrategieën openden, brengt ons naar ‘gambits’, ‘hedges’ and ‘particle-like phrases’. Vervolgonderzoek laat zien dat de verschillende talen verschillende markeringswijzen van beleefdheid hebben (Van der Wijst 1996), dat partikels niet louter geanalyseerd kunnen worden in termen van beleefdheid en dat voor een partikel in de ene taal niet altijd een gelijkwaardig partikel in een andere taal beschikbaar is (Vismans 1995).

In het Duits zal je in de boven genoemde uitingen *nur/ruhig* of *mal* (1), *doch* (2), *ja nun/naja* (3) of *halt/einfach/eben* (4) horen. Het feit dat partikels in zowel het Nederlands als het Duits voorkomen, bevordert hun wederzijdse vertaalbaarheid niet. Ook onder de partikels bestaan er veel ‘valse vrienden’.

3. *De leerderstaal van Duitsers*

In de beginfase schieten Duitse leerders van het Nederlands gezien de verwantschap tussen de talen flink op. De receptieve kennis is groot. Vandaar dat cursussen Nederlands voor Duitsers ‘pittig’ mogen uitvallen, zoals Piet de Kleijn vaststelt in de Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen (De Kleijn 2000, 42–47).

Hoewel het Nederlands door ruim 8000 scholieren in het Duitse reguliere onderwijs geleerd wordt en het ook in het hoger onderwijs steeds meer studenten trekt, is er nauwelijks empirisch onderzoek gedaan naar het Nederlands van Duitsers.¹

4. Dataverzameling

Empirisch onderzoek naar relationeel taalgebruik brengt een aantal problemen met zich mee. Dataverzameling is op veel manieren mogelijk, telkens met voor- en nadelen. Tekst- en vertaalanalyse (Foolen 2003), enquêtes (Vismans 1994), *discourse completion tests* (Kasper 1981) rollenspel en andere experimenten (voor een overzicht zie Kasper 1991) zijn controleerbare methodes maar zeggen te weinig over de daadwerkelijke beheersing en toepassing van relationele taalmiddelen in een vreemde taal. Het is aan te nemen dat met name leerders in een testsituatie zich taalbewuster gedragen en meer op fouten letten dan in authentieke gesprekken.

Voor mijn onderzoek heb ik gekozen voor authentieke en zwak gestructureerde *face-to-face*-interviews in een informele setting. Het transcriptiewerk en de geringe planbaarheid zijn nadelen die op de koop toe werden genomen. De voordelen liggen in de natuurlijkheid van de primaire gegevens, die aangevuld kunnen worden met secundaire gegevens via een enquête achteraf. Het scenario is als volgt: de interviewster is een Nederlandstalige studente van ongeveer dezelfde leeftijd als de proefpersonen. Ze onderzoekt de beeldvormingsprocessen van Nederlanders, Vlamingen en Duitsers. Voor de verkenning van het terrein maakt ze opnames met o.a. studenten Nederlands. Een persoonlijke sfeer met koffie en *small talk* zorgt voor spontane, informele taalgegevens van ongeveer 200 minuten. Secundaire gegevens geven inzicht in de omstandigheden waarin de leerders het Nederlands gebruiken, of ze immersie-fasen (verblijf in Nederland/Vlaanderen) achter de rug hebben en welke leerattitude ze vertonen. Allen hebben een communicatieve cursus in Duitsland gevolgd, maar geen bijzondere training in relationeel spreken of 'kleine woordjes' gekregen. Leerboek en onderwijsvorm bevorderen informeel en authentiek taalgebruik.² Een parallel corpus van 130 minuten met native speakers in een vergelijkbaar gespreksscenario wordt opgenomen onder studenten aan een Nederlandse universiteit.³

5. Gespreksanalyse

Vooraf de formulering binnen de taalhandeling is cruciaal voor een geslaagde sociale interactie en staat centraal in het onderzoek. Bijzondere aandacht gaat uit naar de formuleringen die door native-speakers en door leerders gebruikt worden om het eigen standpunt uit te leggen, iets voorzichtig te formuleren en te signaleren dat men het niet met de gesprekspartner eens is (Wenzel 2002). Met dat doe wordt de conversatieanalyse toegepast op leerderstaalonderzoek. In de gedetailleerde conversatieanalyse wordt namelijk niet alleen de taalhandeling op zich, maar vooral de samenhang tussen de handelingen vanuit een sociologisch en interactioneel oogpunt bestudeerd. Het onderzoek is dan ook vooral kwalitatief van aard: er wordt geen lijst van te voren vastgelegde lexemen in het corpus opgezocht, maar vanuit de dynamiek in de gesprekken geconcludeerd welke taalmiddelen bij de formuleringen van de taalhandelingen betrokken kunnen zijn.

De taalhandelingen in het corpus zijn vooral assertiva: beweringen, stellingen, veronderstellingen over hoe de dingen in het buurland in elkaar zitten en oordelen daarover. We noemen dit epistemische en evaluatieve assertiva. De spreker-hoorder-relatie is als volgt: in een interviewgesprek mag je zeggen en vinden wat je wilt, de spreker verwacht dat de hoorder hem gelooft en omgekeerd gaat de hoorder ervan uit dat de spreker geen leugens vertelt. Grice (1975) noemde dit de maxime van kwaliteit. Indien de hoorder echter aan het waarheidsgehalte begint te twijfelen of er iets tegen in te brengen heeft, wordt er relationeel gewerkt, bijvoorbeeld door het perspectief van de hoorder in te nemen (*als je het nu zo ziet...*), zijn uitingen te parafraseren, een zinvolle aansluiting te vinden (*dat wel, maar...*). Zo signaleert de spreker dat hij hetzelfde doel voor ogen heeft: hij is coöperatief. Emotionele bekrachtigingen (*ja hoor! is ook gewoon zo!*) en een gemeenschappelijk perspectief (*je hoort wel eens van die mensen daar...*) scheppen een band tussen de gesprekspartners. Afzwakkingen (*zou wel kunnen*), relativeringen (*..., maar ja*), impliciete oordelen (*al die naamvallen*) en subjectiveringen (*ik zie dat meer als...*) zorgen voor een evenwichtige machtsverhouding.

Die formuleringen komen uit het corpus van de native-speakers. Ze zitten boordevol met partikels, wat de vraag oproept naar het partikelgebruik van de leerders bij gelijke strategieën.

6. Resultaten

De leerders gebruiken min of meer dezelfde strategieën als de native speakers. Ze gebruiken ook partikels. Wat de partikels betreft vinden we vier leerderstypen terug: degenen die ‘zonder veel praatjes’ hun boodschap formuleren en weinig partikels gebruiken; degenen die wel partikels gebruiken, maar met ‘gaten’ in de gebruikswijze ervan. Verder zijn er ‘vreemde praatjes’ in het corpus te vinden en uitingen van vlotte ‘praatjesmakers’ die – te pas en te onpas – Nederlandse partikels gebruiken.

6.1 Onderrepresentatie van partikels

Evenals in andere leerderstalen gebruiken ook de leerders van het Nederlands partikels minder dan de native speakers. Native speakers hebben een grotere lexicale en strategische variatie. Vooral leerders zonder ‘onderdompelings’-fasen formuleren oordelen ‘zonder veel praatjes’: stilliger en minder vanuit een persoonlijk perspectief. Ze vertonen wel de behoefte aan relationele strategieën, maar hebben er de middelen niet voor. Inhoudelijk kunnen ze alles zeggen wat ze nodig hebben en het relationele werk compenseren ze door niet-talige middelen (gebaren, mimiek). Ze vertonen een overproductie van epistemische formules die in de vorm van inleidingen en aanhangsels de ongemodificeerde beweringen omsluiten, zoals *ik denk* (trouwens vaak gevolgd door een hoofdzin, wat in het Duits kan) of *ik weet het niet precies*. *Heel* en *altijd* zijn de meest frequente intensiveerders van oordelen. Sterker emotioneel of evaluatief gekleurde uitdrukkingen (*goh! ik krijg daar iets van!*) zijn minder bekend. Zoge-

naamde tags als *hé*, *hoor*, *weet je wel*, die de hoorder aanspreken en verbondenheid signaleren, worden nauwelijks gebruikt. Connectieven zijn vooral (*ja/nee*) *maar* en *omdat*. Onderrepresentatie van partikels leidt tot de volgende tendenties:

- direct i.p.v. indirect taalgebruik
- expliciete oordelen i.p.v. impliciete oordelen
- descriptieve, nuchtere taal i.p.v. evaluatieve, persoonlijke stijl
- intensiveringen i.p.v. emotionele betrokkenheid
- op de spreker gerichte i.p.v. op de hoorder gerichte taal.

Natuurlijk heeft de leerder een minder grote woordenschat dan de native speaker. Toch is er iets speciaals met de partikels: ‘Al dat “even”, “maar”, “hoor” en “wel eens” is in principe onvertaalbaar en je bent als beginnening al snel geneigd al die – in je denksysteem overbodige – woordjes over te slaan. Zeker als jij geen duidelijke uitleg krijgt waarom men die woorden zo gebruikt’, zegt ook Irena Ajdinovic, Servische spreker van het Nederlands in een reportage in *Taalschrift* (16 juli 2003). Een conversatie in een hoog register is dan voor haar ook makkelijker te voeren dan een informeel gesprek op straat. Het gaat niet alleen om woordkennis maar ook om de culturele conventies van bijvoorbeeld directheid en hoordersgericht spreken.

6.2 Selectief gebruik en compensatie

Laten we het veel voorkomende woordje *wel* eens onder de loep nemen: in het corpus van de native speakers komt het 158 maal voor, de leerders gebruiken zo’n 108 *wel*’s. Tot zo ver valt er niet veel over te zeggen. Wat wél opvalt is dat ze het in sommige contexten gebruiken en in andere niet. *Wel* komt in het corpus van de native speakers (NS) in de onbeklemtoonde vorm zowel in evaluatieve assertiva (5–6) als in epistemische assertiva (7–8) voor:

5 NS: Nou, het is wel gewoon, je wordt geholpen of zo.

6 NS: Ja ik vind het wel interessant, ja.

7 NS: Eh ja ja heb wel een soort beeld denk ik ja [...] zal iedereen wel hebben.

8 NS: Maar [dat beeld] blijft zo wel in stand, ja.

Voor een oordelend adjectief geplaatst, zwakt *wel* de (positieve) waardering lichtjes af: het evaluatum is niet helemaal gewoon (5) en niet helemaal interessant (6). In epistemische contexten zwakt *wel* de stelligheid van de beweringen af. *Wel* heeft in beide gevallen een concessief effect en werkt anticiperend: er zit altijd een verborgen voorbehoud in deze zinnen.

Wat doen de leerders ermee? Ze gebruiken *wel* in epistemische contexten vooral in de on-Nederlandse routine *denk ik wel* of *ik denk wel* die waarschijnlijk bij gebrek aan andere modificatievormen aan de bewering wordt toegevoegd (vergelijk Van der Wijst 1996 of Kasper 1981 voor andere leerderstalen). In evaluatieve contexten gebruiken ze *wel* helemaal niet. Ze zwakken de intensiteit van het oordelend lexem vrijwel altijd af (*een beetje* + *bijvoeglijk naamwoord*) en modificeren niet de hele bewering.

De functie die de leerders toekennen aan *wel* komt ongeveer overeen met die van (regionaal) *wohl*, dat ook veel minder goed past in een evaluatieve context. Bijvoorbeeld kun je het oordeel in (5) *het is wel gewoon je wordt geholpen of zo* niet goed weergeven door een zin met *wohl*. *Das ist wohl normal* betekent: het is waarschijnlijk normaal, wat een andere, namelijk een epistemische interpretatie is. Voor een evaluatief-concessieve interpretatie lijkt me *schon* gebruikelijker: *Das ist schon normal (aber...)* (Thurmair 1989: 146 v.) Dit voorbeeldje laat zien dat transfer niet overal tot fouten leidt, maar dat de aanwezigheid van *wohl* in de *tr* beperkingen legt op de gebruikswijzen van *wel*.

6.3 Automatische transfer

In het corpus van de leerders komen een aantal *tr*-woorden voor. Als wij de cultuurspecifieke woorden, die nauwelijks vertaalbaar zijn, even buiten beschouwing laten, zijn dat vooral partikels als *also*, *achso*, *doch*, *halt*, *na*, *jetzt*, *ne auch*, *so'n bisschen* e.d. Neem de volgende uitspraken van de non-native speakers (NNS):

- 9 NNS: Bijvoorbeeld als je *jetzt* voor een eh ja bij regering of bij een bij het bestuur wil werken dan...
- 10 NNS: Nee. Denk ik niet. *Also* ik denk niet dat iemand denkt dat eh dat typische Nederlanders zijn
- 11 NS: Die ken je ook niet. – NNS: *Doch!* Ik denk Linda de Mol is misschien bekend ...maar...
- 12 NS: Dat weet je. – NNS: Ik ben *ja* drie maanden in Utrecht geweest

De *tr*-partikels in het corpus zijn bijna allemaal partikels die het gesprek ordenen en een verband leggen tussen de sequenties. Dat is het geval in herformuleringen zoals in (9) en (10) of in snelle reacties op een voorafgaande uiting op impliciete aanname (11) en (12). In het Nederlands zou je in de herformuleringen *dus* of *nou* gebruiken, die overigens in de concluderende respectievelijk temporele betekenis overeenkomen met *also* en *jetzt*.

Doch en *ja* hebben in het Nederlands de cognaten *toch* en *ja*, maar je moet in (11) als antwoordpartikel (*ja*) *wel* zeggen en in (12) *toch* gebruiken (Foolen 2003). We kunnen dit gebruik van *tr*-partikels categoriseren als versprekingen (Poullisse 1999), een soort onbewuste code-switching of automatische transfer.

6.4 Overrepresentatie van partikels

Partikels, routineformuleringen, evaluatieve, intensiverende en relativerende woorden zorgen pas echt voor een smeug gesprek. De ver gevorderde leerder weet dit ook. Uit het corpus blijkt dat sommigen een voorkeur hebben voor het diminutief en anderen de neiging hebben om enkele partikels te pas en te onpas te gebruiken. Zulke 'praatjesmakers' zijn vooral leerders die een tijdje in het Nederlandse taalgebied doorgebracht hebben en/of veel persoonlijk contact hebben met *tr*-sprekers. Hun partikelgebruik laat zien, dat ze een zeker bewustzijn hebben ontwikkeld voor de rol die partikels en andere taalmiddelen spelen in de sociale interactie in het Nederlands.

Desondanks wijkt hun partikelgebruik systematisch af van dat van de native speakers. Het wordt gekenmerkt door een klein repertoire van ruwweg zes partikels die zij vooral in vaste verbindingen en clusters zoals *ik denk/vind wel, gewoon maar, toch wel, alleen maar* gebruiken. Buiten die clusters gebruiken de leerders die partikels zelden of incorrect. Ook hier kunnen de beperkingen onder andere veroorzaakt zijn door de t1.

Nu de twee partikels *toch* en *wel* ter sprake zijn geweest, kunnen we de voorkeur voor clusters het best uitleggen aan de hand van *toch wel*: beklemtoond *toch* komt vaak overeen met het Duitse *doch*, vooral als de spreker een opvatting die eerder gold en vervolgens tegengesproken werd, opnieuw bevestigt. (voor de driestappen-analyse zie Foolen 1994 en 2003 en Graefen 2000) *Wel* heeft ook een adversatief en terugverwijzend karakter (Pander Maat/Sauer 1986, 199), maar drukt niet meer uit dan dat tegenover een negatieve bewering de positieve uitspraak staat en is minder stellig. In de meeste gevallen waar de leerders het sterkere *toch wel* gebruiken, hadden ze het beter kunnen laten bij *wel*:

13 NNS: Ik denk dat Duitsland toch wel een belangrijk land is

14 NNS: Ik denk dat ze in Duitsland toch wel weten dat...

15 NNS: Daar was ik toch wel verrast.

Het gebruik van de focuspartikels *alleen* en *maar* vertoont een soortgelijk patroon. De gebruikswijzen verschillen doordat *alleen* alternatieven uitsluit en *maar* bovendien een evaluatie impliceert (Foolen 1993, Wenzel 2001b). Zelfs de vlotste vt- sprekers hebben dit scalaire karakter van *maar* niet door en gebruiken *alleen* ook op plaatsen waar *maar* de betere oplossing is (16). Vaker nog kiezen ze voor het cluster *alleen maar*, en wel in evaluatieve (17) én in niet-evaluatieve samenhang (18), net zoals dat met het Duitse *nur* mogelijk is.

16 NNS: Eh ja omdat ik alleen een half uur moet rijden

17 NNS: ...kent alleen maar de verschillen en niet wat men gemeen heeft

18 NNS: ... praten we alleen maar standaardtaal.

Iets dergelijks is ook te observeren bij *gewoon maar* in plaats van *gewoon* of het modaalpartikel *maar*. De clustervorming is bij de leerders bovendien nog niet stabiel en de verschillende combinaties lopen door elkaar heen: *maar alleen* versus *alleen maar*, en *maar gewoon* versus *gewoon maar*.

Het is denkbaar dat door het cluster een leerprobleem omzeild wordt: om de vaagheid te vermijden en niet te hoeven kiezen, nemen de leerders beide partikels, ook als dat dubbelop is. Ze focussen op een gemeenschappelijke abstracte grondbetekenis van de twee partikels: *toch* en *wel* zijn adversatief en lijken samen op het Duitse *doch*. *Alleen* en *maar* zijn restrictief en lijken op *nur* (De Vriendt en Van de Craen 1995).

7. Partikelverwerving

Kwalitatief onderzoek beoogt vooral het opstellen van hypothesen. Welke hypothesen kunnen we opstellen over de partikelverwerving?

Een voorwaarde voor de partikelverwerving is de aanwezigheid in de input. Het gaat om woordjes die in de input erg frequent zijn, ook in de door de proefpersonen gebruikte leer methode. De vreemdetaal-situatie, dus het taalonderwijs uitsluitend buiten het gebied van de doeltaal, blijkt echter minder gunstig dan de tweedetaal-situatie. De interactie-patronen in de klas leveren over het algemeen minder relevante input en output dan de ongestuurde leersituatie buiten de klas (Kasper, 1996). De leerdersvariabelen bevestigen wat iedere docent vreesde: frequent informeel en intensief contact met native speakers heeft meer effect dan lange leerjaren communicatief onderwijs. Toch laat de specifieke gebruikswijze van partikels zien, dat het (tijdelijke) blootstellen aan input niet volstaat. Hoe en wanneer je partikels gebruikt, valt niet duidelijk af te leiden uit de input.

De meeste partikels vallen onder de Duits-Nederlandse cognaten: *wel* lijkt op *wohl*, *alleen* op *allein*. Leerders gebruiken ze vaak volgens de gebruikswijzen van de *tr* of geven de voorkeur aan gebruikswijzen die in beide talen voorkomen. Ze koppelen het *vt*-woord aan het concept dat ze hebben op basis van hun *tr*. Wij mogen ervan uitgaan dat ze zich daar niet of in mindere mate van bewust zijn. De geringe afstand tussen de talen leidt ertoe dat cognaten herkend worden,⁴ maar het is denkbaar dat ze niet of niet meteen apart in het mentale lexicon opgeslagen worden (De Groot 1993). Dat zou de opvallende afstand tussen receptieve en productieve vaardigheden bij verwante talen kunnen verklaren. Voor partikels geldt dat ze – indien überhaupt – op impliciete wijze geleerd worden, dus tijdens het luisteren in gesprekken. Om ze te leren (op te slaan in het lexicon) moet de leerder de partikels echter niet alleen herkennen, maar hij zou de concepten van de talen moeten vergelijken.

De polyfunctionaliteit van partikels maakt dit erg moeilijk. Transferonderzoek laat zien dat de prototypische betekenissen van een *tr*-woord ook eerder overgedragen worden op een *vt* dan marginale en metaforische betekenissen (Kellerman 1986). Ook in het onderwijs wordt gewerkt met de prototypische betekenis van een woord. Men gaat ervan uit, dat deze gemakkelijker of eerder verworven wordt dan de randbetekenis (Lowie en Verspoor 2001). Maar wat is de prototypische betekenis van een partikel?

Taalverwerving is volgens de noticing-hypothese nauw verbonden met bewuste aandacht voor een taalvorm. Voor de pragmatische taalfuncties is ook 'attention to linguistic forms, functional meanings, and the relevant contextual features' noodzakelijk (Schmidt 1993, 35). Hier zitten wij met de partikels in de problemen: ze vallen nauwelijks op. Hersenscans wijzen er dan ook op dat bij de perceptie van spraak de aandacht uitgaat naar inhoudswoorden en minder naar de functiewoorden, waarbij ook de partikels horen. Mits het *vt*-luisterproces niet fundamenteel verschilt van het *tr*-luisterproces, kan dit betekenen dat in impliciete leerprocessen, partikels helemaal niet waargenomen worden.

Er valt dus veel voor te zeggen dat in het onderwijs juist de onopvallende woordjes de aandacht krijgen.

In de moedertaal zijn partikels automatismen. Dat betekent dat ze bij het spreken veel minder aandacht krijgen dan inhoudswoorden. Ze worden uitgesproken, terwijl de aandachtscapaciteit vrij blijft voor de inhoudelijke planning van wat nog volgt (Levelt 1998). Wij mogen aannemen dat dit automatisme vooral geldt voor de *t1*. Maar ook het overvloedig gebruik van een klein aantal *t2*-frasen en partikels kan op een automatiseringsproces wijzen. In situaties waar alle aandacht uitgaat naar de planning, zoals in herformuleringen en snelle reacties, is de dominantie van de reeds geautomatiseerde *t1* zelfs zo hoog, dat *t1*-partikels gebruikt worden (Poullisse 1999, 148).

8. Conclusie

Ja hoor, partikels zijn leerbaar.

De hierboven besproken voorbeelden laten echter zien dat transfer uit de *t1* complexer is dan op het eerste gezicht lijkt. Er zijn directe vormen van transfer en minder directe vormen. Waarschijnlijk is dit ook relevant voor leerders met andere moedertalen die eerst Duits hebben geleerd. Ook wordt duidelijk dat er goed nagedacht moet worden over wat impliciet en wat expliciet geleerd kan worden. Kun je impliciet taalgebruik expliciet onderwijzen? Hoe kan het onderwijsgesprek dichter bij authentiek taalgebruik komen? We moeten meer weten over communicatieve conventies, partikelgebruik en de culturele bepaaldheid ervan. Maatschappelijk relevante taaltoetsen leggen het taalonderwijs dit soort taken op. Als de finesses van het taalgebruik nu eenmaal nodig zijn in vergaderingen of aan de telefoon, in een discussie of bij het uiten van gevoelens, dan moet er meer helderheid zijn over de relationele functie ervan. Want in dit soort situaties gaat het om meer dan ‘mooie praatjes’.

Noten

- 1 Graag verwijs ik naar de vroege observeringen van Touber en de recentere publicaties van Dauven-Knippenberg, Wilmots en Herrlitz.
- 2 A. van Kalsbeek en F. Kuiken: *Code Nederlands. Basisleergang voor volwassen anderstaligen*. Amsterdam, 1996. Op de interessante vraag of verblijf in Nederland een ander partikelgebruik veroorzaakt dan verblijf in Vlaanderen kan hier niet worden ingegaan.
- 3 Het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN) was op het moment van het onderzoek nog niet beschikbaar. Bovendien moest voor een parallel gespreksscenario worden gezorgd.
- 4 Voor de verhouding tussen taalafstand en taalreceptie zie Doetjes 2003.

Bibliografie

- ABRAHAM, W.: ‘De betekenis en de functie van het Nederlandse *wel* – een vergelijking met het Duits’. J. van der Auwera en W. Vandeweghe (red.), *Studies over Nederlandse partikels*. Wilrijk, 1984, 17–46.

- AJDINOVIC, I. EN ART, K.: 'De logica van "doe mij maar een pilsje"'. *Taalschrift* 16 juli 2003. www.taalschrift.org.
- BERENST, J.: *Relationeel taalgebruik. Conversationele strategieën in interpersonele en interculturele communicatie*. Amsterdam, 1994.
- BROWN, P. EN LEVINSON, S.: *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge, 1987.
- CNAVIT (RED.): *Certificaat Nederlands als vreemde taal. Handboek*. Leuven, 2002.
- DAUVEN-VAN KNIPPENBERG, C.: 'Beobachtungen zum Erwerb einer verwandten Fremdsprache'. *International Review of Applied Linguistics* 34, 4, 292-300 (1994).
- DOETJES, G.: 'De rol van taalvariatie en taalafstand in de communicatie tussen Zweden, Noren en Denen'. *Tijdschrift voor Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 69, 1, 133-142 (2003).
- FOOLEN, A.: 'Niederländisch *toch* und Deutsch *doch*: Gleich oder doch nicht ganz?' E. Hentschel (red.), *Particulae collectae. Festschrift für Harald Weydt zum 65. Geburtstag*. (Linguistik Online 13, 1) 85-102 (2003).
- FOOLEN, A.: "'Typical Dutch noices with no particular meaning": Modale partikels als leerprobleem in het onderwijs Nederlands als vreemde taal'. Internationale Vereniging van de Neerlandistiek (red.), *Verslag van het negende colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten. Katholieke Universiteit Nijmegen 26-31 augustus 1985*. 's-Gravenhage, 1986, 39-57.
- FOOLEN, A.: *De betekenis van partikels. Een documentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Nijmegen, 1993.
- FOOLEN, A.: 'Toch wel'. R. Boogaart en J. Noordegraaf (red.), *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam en Münster, 1994, 81-88.
- GRAEFENBERG, G.: 'Ein Beitrag zur Partikelanalyse – Beispiel doch'. *Linguistik Online* 6, 2, 13 p. (2000).
- GRICE, P.: 'Logic and Conversation'. P. Cole en J.L. Morgan (red.), *Syntax and Semantics II: Speech acts*. New York, 1975, 41-58.
- GROOT, A. DE: 'Word type effects in bilingual processing tasks. Support for a mixed representational system'. R. Schreuder en B. Weltens (red.), *The bilingual lexicon*. Amsterdam en Philadelphia, 1993, 27-51.
- HERRLITZ, W.: 'Interkulturelle Pragmatik. Skizze eines Forschungsgebietes aus niederländischer Perspektive'. *Weimarer Beiträge* 41, 2, 236-248 (1995).
- KASPER, G.: *Pragmatische Aspekte in der Interimsprache. Eine Untersuchung des Englischen fortgeschrittener deutscher Lerner*. Tübingen, 1981.
- KASPER, G. EN DAHL, M.: 'Research methods in interlanguage pragmatics'. *Studies in Second Language Acquisition* 13, 215-248 (1991).
- KELLERMAN, E.: 'An eye for an eye: crosslinguistic constraints on the development of the L2 lexicon'. E. Kellerman en M. Sharwood Smith (red.), *Crosslinguistic influence in second language acquisition*. New York e.a., 1986, 35-48.
- KLEIJN, P. DE: 'Vitaal extramuraal. Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen'. *Neerlandica Extra Muros* 38,1, 42-47 (2000).

- LEVELT, W.: *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge, 1989.
- LOWIE, W. EN VERSPOOR, M.: 'Het leren van polyseme woorden vanuit de kernbetekenis'. *Tijdschrift voor Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 65, 1, 9–22 (2001).
- NIEHAUS, E.: 'De markering door middel van partikels van de relationele functies in de taalhandeling VERZOEKEN (AUFFORDERN) in Nederlands, Interlanguage, Duits'. *Tijdschrift voor Taal en Tekstwetenschap* 6, 2, 169–178 (1986).
- PANDER MAAT, H. EN SAUER, C.: 'Betekenissen van toch. Een exploratie aan de hand van rechtszaal-interacties'. *Tijdschrift voor Taal en Tekstwetenschap* 6, 2, 195–208 (1986).
- POULISSE, N.: *Slips of the tongue. Speech errors in first and second language production*. (SiBil 20) Amsterdam en Philadelphia, 1999.
- SCHMIDT, R.: 'Consciousness, learning, an interlanguage pragmatics'. G. Kasper et al. (red.), *Interlanguage pragmatics*. New York, 1993, 21–42.
- THURMAIR, M.: *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*. Tübingen, 1989.
- TOUBER, H.: 'Der Erwerb verwandter Fremdsprachen'. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 21, 283–297 (1983).
- TOUBER, H.: 'Hoe spreken Duitsers Nederlands?' *Le language et l'homme*. Brussel, 1987, 32–36.
- VANDEWEGHE, W.: *Perspectivische evaluatie in het Nederlands. De partikels van de al/nog/pas-groep*. Gent, 1992.
- VISMANS, R.: 'Beleefdheid, Nederlandse modale partikels en het "partikelloze" Engels'. Th. Janssen et al. / IVN (red.), *Nederlands in culturele context*. Woubrugge, 1995, 269–291.
- VISMANS, R.: *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Amsterdam, 1994.
- VRIENDT, S. DE EN CRAEN, P. VAN DE: 'Hoe gewoon is gewoon?' J. Cajot et al. (red.), *Lingua theodisca*. Münster, 1995, 831–838.
- WENZEL, V.: *Niederländisch in der deutschen Erwachsenenbildung. Resultate einer Umfrage an Volkshochschulen und Industrie- und Handelskammern in Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Baden-Württemberg und Hessen*. (nn plus 2) Münster, 2001a.
- WENZEL, V.: 'De ANS in het buitenland. Modaliteit in het Nederlands als vreemde taal'. *Neerlandica Extra Muros* 39, 1 (2001b).
- WENZEL, V.: *Relationelle Strategien in der Fremdsprache. Pragmatische und interkulturelle Aspekte der niederländischen Lernersprache von Deutschen*. Münster, 2002.
- WIJST, P. VAN DER: *Politeness in requests and negotiations*. Dordrecht [dis.], 1996.
- WILMOTS, J.: 'Hartelijke groeten voor je en jouw vrouw.' *Neerlandica Extra Muros* 43, 2, 66–71 (1984).
- WILMOTS, J.: 'Ist Deutsch eine schwierige Sprache? Is Nederlands een moeilijke taal?' H. Hipp (red.), *Niederlandistik und Germanistik. Tangenten und Schnittpunkte*. Frankfurt/M., 1992, 139–144.

..... *Grammatica: expliciet en impliciet*
Kroniek van het Nederlands voor
anderstaligen

Volgens sommigen heeft het expliciet aanbieden van de grammatica niet veel zin omdat deze kennis weinig of niets bijdraagt aan de taalvaardigheid in de praktijk. Tegenover de aanhangers van deze zogenaamde non-interfacehypothese staan zij die een overdracht van expliciet naar impliciet wel mogelijk achten. Zij verdedigen de sterke-interfacehypothese. Tussen beide standpunten in bevindt zich de zwakke-interfacehypothese: vormgericht onderwijs heeft zijn nut op voorwaarde dat het wordt aangeboden op het moment dat de leerling er klaar voor is.

De wetenschap is er nog lang niet uit, maar de les begint en dus moet er gekozen worden.

Welles Nietes. Didactische grammatica voor NT2-docenten

Lidy Zijlmans heeft de discussie over wel of geen grammaticaonderwijs prominent in de titel van haar boek tot uitdrukking gebracht. Ze kent en behandelt het probleem en kiest. Met grammaticaonderwijs leert men sneller en bereikt men een hoger niveau, zegt ze. Dat geldt voor beginners en gevorderden, dat geldt voor eenvoudige en complexe structuren.

De aanhangers van de non-interfacehypothese gaan ervan uit dat de taal-leerder zich, via taalaanbod en interactie, de vormaspecten al doende eigen maakt. Zijlmans gelooft dat maar gedeeltelijk. Sommige regels 'ziet' men niet, andere zijn te ondoorzichtig om zonder expliciete hulp verworven te kunnen worden. Bovendien hebben veel taalleerders verwachtingen, 'vooroordelen zo men wil', over goed taalonderwijs. In hun ogen hoort daar grammatica bij. Veronachtzaamt men deze verwachtingen dan werkt dat demotiverend.

En ten slotte wijst ze erop dat NT2-docenten en anderen die beroepshalve met allochtonen te maken hebben 'fouten' niet erg vinden, maar dat de doorsnee Nederlander en zeker de werkgever bij wie de allochtoon komt solliciteren daar wellicht heel wat minder tolerant tegenover staan. Ze kiest dus voor grammaticaonderwijs maar dat dan wel zoveel mogelijk ingebed in communicatieve oefeningen.

Hoeveel grammatica moet de docent aanbieden die kiest voor expliciet grammaticaonderwijs? Voor de selectie van de onderwerpen gaat de auteur voorna-

melijk uit van veel gebruikte NT2-toetsen. Langs die weg komt ze uit bij de gangbare onderwerpen in een basisgrammatica, met als opvallend afwezige het diminutivum. De gekozen onderwerpen worden behandeld op drie niveaus – beginners, half gevorderden en gevorderden – en ook voor deze afbakening is de praktijk de leidraad geweest, te weten de cursussen Code Nederlands, 0031, Help, Taal vitaal, Taal totaal en de Ijsbreker.

Het is duidelijk, staat er in de inleiding, dat je van een bepaald onderwerp, bijvoorbeeld het voltooid deelwoord, niet alle aspecten *tegelijk* moet aanbieden. Duidelijk is ook dat je niet *alles* kunt aanbieden. Ook hier moet er dus gekozen worden. De auteur doet dat door ‘hoofdregels’ en ‘bijzaken’ te onderscheiden, door rekening te houden met ‘dekkingspercentage’ en ‘leerbaarheid’, door prioriteit te geven ‘aan wat van essentieel belang is voor goede communicatie’ en door steeds te zoeken naar de ‘essenties’ van ieder onderwerp. Dat zijn allemaal categorieën waarvan de precieze inhoud moeilijk is vast te stellen en die bovendien soms onderling met elkaar in strijd zijn. Hier worstelt de schrijfster met de materie en die worsteling is in de desbetreffende passages soms bijna voelbaar aanwezig.

In de inleiding wordt ook ingegaan op een aantal didactische uitgangspunten van het boek. Ik noem hier: Het door de leerling laten ontdekken van regels en regelmatigheden. Het bij het aanbieden van een nieuwe regel of structuur uitgaan van een tekst waarin die regel of structuur aanwezig is. Het te behandelen onderwerp zoveel mogelijk afstemmen op wat er onder de leerlingen leeft (ze gaan met vakantie => hoe druk je de toekomst uit). Oefenen, zeker, maar de leerling moet eerst voldoende tijd krijgen om de nieuwe stof te laten bezinken. En bij dat oefenen is de volgorde bij voorkeur eerst receptief en dan productief (dat productieve zoveel mogelijk in een communicatieve setting).

Het bovenstaande wordt besproken in deel A (Algemene uitgangspunten). De titel van deel B is ‘Grammatica’. Die grammatica is niet voor de leerling maar voor de aanstaande en beginnende NT2-docent, de doelgroep van dit boek. Want, zegt Zijlmans, als je de leerling regels wilt laten ontdekken, moet je ze wel zelf kennen. Ik ga hier verder niet in op de formulering van de grammaticaregels maar dat die formulering niet altijd ieders instemming zal hebben, staat vast. Het droeve lot van iedere grammaticaschrijver.

Het stramien van ieder hoofdstuk van de grammatica ziet er als volgt uit: een inleidend tekstje met de te behandelen regel, de regel zelf en vervolgens aanwijzingen over hoe de regel kan worden aangeboden en hoe ermee geoefend kan worden. Dit schema keert terug bij elk van de drie niveaus (beginners, half gevorderden en gevorderden). Aan het einde van het hoofdstuk wordt een verklaring gegeven van de gebruikte (grammaticale) termen.

Het belangrijkste voor de gebruiker zijn uiteraard die aanwijzingen. Daarvan vind ik het in de eerste plaats dapper dat de auteur ze überhaupt heeft gegeven. Het terrein is door nog vrijwel niemand systematisch betreden en de materie is onweersprekelijk moeilijk. In de tweede plaats constateer ik dat de docent hier heel veel nuttige, waardevolle en praktische informatie krijgt die hem bij het

grammaticaonderwijs meer houvast kan geven of op nieuwe ideeën kan brengen. Wat ik in de aanwijzingen mis, is een duidelijke structuur. In weerwil van de Algemene uitgangspunten in deel A vloeien de didactische adviezen toch vooral voort uit praktijkervaring, gezond verstand en eigen inventiviteit en niet, of veel minder, uit een coherent stelsel van taalkundige principes. Daardoor heeft het boek iets onevenwichtigs en iets toevalligs.

Ik geef wat voorbeelden. Lidwoordfouten (of fouten die daaruit voortvloeien) en spellingsfouten krijgen in *Welles Nietes* bewust een marginale plaats, maar in de uitgangspunten (deel A) wordt erop gewezen dat ‘de maatschappij’ fouten vaak niet tolereert en wordt er gezegd dat de docenten met dat gegeven rekening moeten houden.

De auteur lijkt een aanhangster te zijn van Krashens pleidooi voor een taal-aanbod dat aansluit bij het niveau van de leerling maar dat tegelijkertijd nieuwe lexica en grammaticale elementen bevat die daar net iets bovengeaan. In het grammaticagedeelte geeft ze evenwel adviezen als: behandelen als de leerling erom vraagt, als het in een tekst staat, als de leerling het gebruikt, als het bij de leerling leeft. Loopt dat altijd mooi parallel met Krashens *comprehensible input* en *i +?*

Ook van Krashen komt het idee dat de verschillende taalelementen in een vaste volgorde worden verworven. Maar, zegt Zijlmans, over die vaste volgorde is weinig bekend en het is dus moeilijk in je lessen precies dat element aan te bieden dat ‘aan de beurt’ is. Als ze vervolgens toch en bij herhaling volgorde-adviezen geeft, rijst de vraag waarop die precies gebaseerd zijn.

Hiervoor is al gezegd dat bij het vaststellen van de hoeveelheid grammatica en bij de vraag wat als makkelijk, minder makkelijk en moeilijk moet worden beschouwd, is uitgegaan van bestaande toetsen en cursussen. Dat is heel begrijpelijk en voor de docent heel praktisch maar het is een wankele basis voor een samenhangend didactisch concept.

De auteur van *Nietes Welles* heeft, gelijk een circusartiest, ten minste acht ballen tegelijk in de lucht moeten houden. De act is niet helemaal gelukt. Er blijft niettemin voldoende over om met vrucht van de inhoud van dit boek kennis te nemen. Afgezien daarvan wordt door *Nietes Welles* iedere NT2- of NVT-docent gedwongen nog eens goed na te denken over vorm en inhoud van eigen grammaticaonderwijs. Ook om die reden is dit een nuttig boek.

An Essential Grammar

Toen William Shetter van de Indiana University in Bloomington meer dan veertig jaar geleden *Introduction to Dutch. A practical grammar* schreef (zie de column!), bestonden er nog geen eigentijdse in het Engels geschreven Nederlandse grammatica's. Dat is nu anders. De *practical grammar* heeft gezelschap gekregen van o.a. *Dutch grammar and Reader* (Meijer en Smit, 1976), *Dutch Reference Grammar*, in de herziene versie verschenen onder de titel *Dutch A Comprehensive Grammar* (Donaldson, 1981 en 1997), *Concise Dutch Grammar* (Klep en

Rietveld, 1992), *A Reference Grammar of Dutch* (Fehringer, 1999) en *Dutch grammar* (Quist en Strik, 2000/2003).

Hoewel de markt er nu dus heel anders uitziet, heeft Shetter besloten om, samen met Inge Van der Cruysse-Van Antwerpen, zijn grammatica te herzien en wel van 'stem to stern'. Die herziening betreft niet alleen de grammatica als zodanig. De auteurs willen via woordenschat, voorbeeldzinnen, teksten en dialogen een wat eigentijds, frisser en moderner beeld oproepen van de Lage Landen. Alvorens te bekijken of deze socio-culturele schoonmaakbeurt gelukt is, iets over de grammatica *an sich*.

Het is een gewone traditionele grammatica voor school of zelfstudie waarin de gebruikelijke onderwerpen aan bod komen, geïllustreerd met voorbeeldzinnen die alle in het Engels vertaald worden. Na de behandeling van een onderwerp volgen een 'practice text', oefeningen (met sleutel) en een lijst van woorden die in het hoofdstuk voorkomen. Van die woorden wordt ook de Engelse vertaling gegeven. Achterin het boek staat een volledige woordenlijst, wederom met vertaling. Er wordt ingegaan op verschillen tussen het Nederlands en het Engels en af en toe ook op die tussen Nederland en Vlaanderen.

De uitleg is over het algemeen duidelijk. De behandeling van lastige onderwerpen als modale hulpwerkwoorden, modale partikels en *er* komt goed uit de verf, *er* overigens met uitzondering van *er* + prepositie want dat wordt geïllustreerd met slecht gekozen voorbeeldzinnen. Ook voor de modale hulpwerkwoorden geldt een restrictie. Daarvan zijn er vier en daar hoort, volgens de auteurs, *zullen* niet bij. *Zullen* wordt besproken bij de toekomstige tijd. Nu wordt, in ieder geval in Nederland, voor het uitdrukken van de toekomstige tijd veel vaker het presens dan *zullen* gebruikt en dat echt niet alleen als 'the idea of conjecture can be assumed' (p. 140). Aan de andere kant worden in diezelfde toekomst-paragraaf volop voorbeelden gegeven van *zullen* met een modale lading. Dus waarom *zullen* niet ook, en wat mij betreft vooral, bij de modale hulpwerkwoorden wordt gerekend en besproken, is niet helemaal duidelijk.

Het woord *essential* vind ik enigszins misleidend want het is een vrij omvangrijke grammatica. Tegen die achtergrond is het bevreemdend dat de vragende voornaamwoorden (*wie, wat, welk(e), wat voor, wat voor een*) en het wederkerig voornaamwoord *elkaar/elkander* niet besproken worden. De preposities krijgen ook geen aparte beurt. Alleen preposities in verband met de (klok)tijd worden vermeld. En in een grammatica van deze omvang en met deze doelgroep zou naast aandacht voor de *vorm* van de lidwoorden ook vermelding van het *gebruik* daarvan niet misstaan hebben, bijvoorbeeld in zinnestjes als 'Zij is buitenlander'. Hetzelfde geldt voor het passief. Bij de behandeling daarvan wordt voor alle werkwoordstijden en voor een aantal modale hulpwerkwoorden de klassieke verdwijntruc van actief naar passief vertoond. Die presentatie en de daarbij behorende opdracht (zet de volgende zinnen in het passief) gaan voorbij aan de minstens zo belangrijke vraag naar het *gebruik* van het passief.

Hoofdstuk acht heeft de mistige titel 'Object reflexive and pronouns', en die mist trekt met name bij de behandeling van de persoonlijke voornaamwoorden in een object-positie nauwelijks op. De vorm met en zonder nadruk, formeel en

informeel gebruik, gesproken en geschreven Nederlands, verschil tussen Nederland en Vlaanderen: voor een duidelijke en overzichtelijke uitleg van dat alles is meer nodig dan de anderhalve pagina die de auteurs van *An Essential Grammar* daarvoor hebben uitgetrokken. Vooral het persoonlijk voornaamwoord *die* is daarbij het kind van de rekening. In het schema op p. 66 staat *die* alleen in de kolom 'meervoud' maar bij de aparte behandeling van *die* (twee bladzijden verder) worden voorbeelden gegeven van *die* in het enkelvoud. In het schema met alle pronomina (p. 84) staat *die* nergens. De behandeling van de persoonlijke voornaamwoorden is sowieso niet het meeste geslaagde onderdeel van deze grammatica. Naar onzijdige woorden, zo staat er (p. 36), wordt verwezen met *het* en bij alle andere substantieven moet *hij* worden gebruikt. Dat wordt onder andere geïllustreerd met: de garage: hij (die) is groot en de organisatie: (zij) die is groot, waarbij men zich natuurlijk afvraagt waar *die* en *zij* plotseling vandaan komen. In het schema met de persoonlijke voornaamwoorden (subjectvorm) komt geen *die* voor en in het schema met alle pronomina (p. 84) ook niet, maar in teksten en voorbeeldzinnen maken de auteurs er volop gebruik van.

Slordig is dat bij de vervoeging van de werkwoorden (p. 45, 46, 47, 100, 108, 127, 138) nu eens *hij*, dan weer *u*, dan weer *zij* (enkelvoud) is weggelaten en onhandig dat in die rijtjes alleen de beklemtoonde pronomina zijn opgenomen. Onbegrijpelijk, ten slotte, is het ontbreken van een register (er is alleen een niet-alfabetische inhoudsopgave).

Zoals gezegd volgt na de bespreking van een grammaticaonderwerp een zogenaamde 'practice text' (met Engelse vertaling). Daarmee willen de auteurs een illustratie geven van het behandelde onderwerp, nieuwe woordenschat aanbieden, een voorbeeld geven van modern conversatie-Nederlands en iets vertellen over de cultuur van Nederland en Vlaanderen.

Wie 'practice texts' en oefeningen afzet tegen een van de overwegingen die hebben geleid tot grondige herziening – presentatie van modern Nederlands en van het moderne Nederland en Vlaanderen – moet constateren dat die operatie niet is gelukt. Grammaticale regels 'verstoppen' in een verhaaltje of in een gesprek levert zelden iets natuurlijks op. *An Essential Grammar* is daarop geen uitzondering. In *Aan het ontbijt* is die regel het meervoud en dan kun je het niet laten bij één croissant, één broodje en één krant. En dan wordt er gepraat over de kinderen, die 'studenten zijn in buitenlandse steden' en dan lopen pa en ma na afloop van het ontbijt naar hun garages en rijden zij in hun auto's door de lanen in hun buurt. Uit een andere 'practice text': 'Toen ik laatst op een terrasje in de stad zat, leuk te genieten van een biertje en een sigaretje, zag ik een leuk tafereeltje'. En zo nog 21 keer -je en -tje in een tekst van vijftien regels. Maar ook als er geschreven wordt zonder die grammaticale dwang zijn de teksten en de dialogen maar zelden een illustratie van het beoogde 'good modern conversational usage'. Het Nederlands is vaak stroef en houtherig en de setting is braaf en clichématig. Die laatste twee kwalificaties zou ik ook willen gebruiken voor het beeld dat in de teksten wordt opgeroepen van Nederland en Vlaanderen. Niks voetbalvandalen, drugsgebruikers, allochtonen, taalperikelen of onveiligheid. Men bezoekt musea, zit op terrasjes, schaatst, fiets, eet friet, drinkt bier, viert sinterklaas.

Dit eenzijdige beeld wekt verbazing. Shetter kent ook het andere Nederland, getuige zijn alom gewaardeerde *The Netherlands in Perspective*, en voor het moderne Vlaanderen liet hij zich bij deze herziening bijstaan door een geboren en getogen Vlaamse. Met zijn kennis van Nederland en haar kennis van Vlaanderen hoopten de auteurs garant te staan voor ‘a thoroughly modern treatment of both North and South’. Het heeft niet zo mogen zijn. Een duidelijke grammatica schrijven is al niet niks. Wie daarin ook nog het hedendaagse Nederland en Vlaanderen tot leven wil wekken, verzoekt de goden.

Dutch grammar

Zoals *An Essential Grammar* (verder *AEG*) is ook *dutch grammar* (verder *dg*) zowel een grammatica als een oefenboek. Consequent staat op de linkerpagina de grammaticaregel met de uitleg daarvan en op de rechterpagina de oefeningen daarbij. Achterin staan de goede antwoorden. Het boek is bedoeld voor beginners en enigszins gevorderden en het kan, volgens de auteurs, gebruikt worden voor zelfstudie, bij klassikaal onderwijs en om er iets in op te zoeken. Wat de behandelde onderwerpen en de hoeveelheid informatie betreft, ontlopen de twee grammatica's elkaar niet veel. Wel in de volgorde waarin het materiaal gepresenteerd wordt. *AEG* gaat uit van het traditionele leertraject: van makkelijk naar moeilijk (bijvoorbeeld in hoofdstuk vijf het presens, in hoofdstuk elf het imperfectum). In *dg* is de zoekfunctie het uitgangspunt en wordt gekozen voor een integrale behandeling per woordsoort (dus bij het werkwoord alles samen: alle tijden, de modale, separabele en niet-separabele werkwoorden, het passief). Overigens geeft *dg* daarnaast een wegwijzer voor het gebruik van de grammatica als studieboek.

Net als in *AEG* wordt in *dg* gewezen op verschillen tussen Nederlands en Engels en worden alle voorbeeldzinnen vertaald, maar er staan in *dg* geen tweetalige woordenlijsten. Slechts in de paragraaf over krachttermen (‘strong language’) wordt ingegaan op verschillen tussen Vlaanderen en Nederland. Een verrassende paragraaf want ik zou niet spontaan naar een grammatica grijpen als ik wil weten wat in Engeland, Nederland en Vlaanderen de gevoelswaarde van ‘shit’ is. Ik zou in een *teach yourself*-grammatica ook niet direct op zoek gaan naar het effect van de grammatica op de stijl. Het is dapper dat Quist en Strik dat onderwerp aansnijden. Het is ook een tikkeltje vermetel.

Evenmin als *AEG* behandelt *dg* het reflexief pronomen *elkaar/elkander* noch het weglaten van het lidwoord in zinnen als ‘Zij is leraar’. Ook in *dg* is, bij de vervoegingen, de vermelding van de niet-beklemtoonde vormen van het pronomen (je, ze, we) niet erg consequent en komt het pronomen *die* (subject) er ook niet helemaal zonder kleerscheuren af: in het schema van de pronomina (p. 40) is geen plaats voor *die* maar twee pagina's verder wordt, terecht, opgemerkt dat *die* (subject) vaak wordt gebruikt in plaats van *hij* of *ze*. Het gebruik van het passief, waarover *AEG* zwijgt, krijgt in *dg* wel aandacht.

Dutch grammar heeft een register, maar het is erg summier. Met name ontbreken Nederlandstalige grammaticale woorden.

Zoals gezegd wil AEG een beeld geven van het hedendaagse Nederland en Vlaanderen. Quist en Strik hebben die ambitie niet en dat maakt hun grammatica veel evenwichtiger. Natuurlijk roept ook *dutch grammar*, via voorbeeldzin en uitleg, een bepaald beeld op van vooral de Nederlandse samenleving. Dat beeld is normaal, herkenbaar en eigentijds, kwalificaties waarvoor *An Essential Grammar* veel minder in aanmerking komt. *Dutch grammar*, ten slotte, scoort ook beter door de losse, frisse schrijfstijl en door de kwaliteit van de voorbeeldzinnen.

Dat Spreekt Vanzelf

Dat Spreekt Vanzelf is gemaakt door de Projectgroep Talenpracticum NT2 die is voortgekomen uit een initiatief van een aantal VAVO-scholen (Voortgezet Algemeen Volwassenenonderwijs). De Projectgroep werd begeleid door de SLO (Stichting Leerplanontwikkeling) in Enschede.

Recent is het materiaal niet, maar het is mijns inziens wel heel nuttig en daarom alsnog aandacht voor *Dat Spreekt Vanzelf*, communicatieve spreekvaardigheidslessen NT2 voor gebruik in het talenpracticum. Bij het woord 'talenpracticum' worden veel taaldocenten zenuwachtig en misschien is dat de reden dat deze lessen wat onopgemerkt zijn gebleven. Het is een omvangrijke cursus: Deel I voor beginners (8 geluidscassettes of 2 cd's), Deel II voor halfgevoorderden (ook 8 cassettes of 2 cd's), Deel III voor gevorderden (6 cassettes of 1 cd). Bij ieder deel is een cursistenboek en een docentenboek. De doelgroep wordt gevormd door hoger opgeleiden en het doel is het vergroten van de communicatieve vaardigheid. De samenstellers van *Dat Spreekt Vanzelf* hebben zich gerealiseerd dat dat doel niet bereikt kan worden met het geven van alleen maar mooie vrijblijvende i.e. ongecontroleerde spreekopdrachten, maar dat daarvoor ook woorden en structuren noodzakelijk zijn, dat dat veel oefenen met zich meebrengt en dat spreekvaardigheid niet gescheiden kan worden van luistervaardigheid. De gelukkige combinatie van deze gegevens vormt een van de sterke punten van deze cursus. Positief is ook dat het materiaal makkelijk gecombineerd kan worden met andere cursussen. Het is verder goed ingesproken, de presentatie zowel op de cassettes als in het cursisten- en docentenboek is duidelijk en heel toegankelijk, de pauzes voor het goede antwoord zijn al op het geluidsmateriaal aangebracht en bij Deel I en II correspondeert iedere cassettekant met een integrale les. In het docentenboek staan de goede antwoorden bij de oefeningen en daar staat ook het transcript van de teksten en dialogen.

In wat volgt beperk ik mij hoofdzakelijk tot Deel I en II (voor 'cassette' moet men ook 'cd' lezen). In Deel I en II omvat een les: 1. een tekst, meestal een dialoog, waarin de te oefenen taalfunctie wordt geïntroduceerd; 2. sterk gestuurde oefeningen waarin de taaluitingen die bij de taalfunctie horen, worden ingeslepen door ze te laten nazeggen; 3. oefeningen met een stimulus; de cursist moet nu zelf het juiste antwoord bedenken en inspreken; daarna

hoort hij het juiste antwoord; 4. half gestructureerde half open oefeningen bij 1, 2 en 3; 5. open spreekoefeningen gericht op concrete communicatieve situaties.

Het grootste gedeelte van het hierboven geschetste oefenmateriaal staat op cassettes. Daarmee moet klassikaal in het talenpracticum gewerkt worden (elders en individueel kan er extra geoefend worden). Of ook de opdrachten voor tweetallen in het talenpracticum uitgevoerd kunnen worden, hangt af van het type talenpracticum: dat moet over de mogelijkheid tot 'pairing' beschikken. In het talenpracticum moet altijd een docent aanwezig zijn voor uitleg en toelichting. Bij open oefeningen moet hij of zij bovendien actief aan de oefening deelnemen.

Voor één les moet men rekenen op 90 minuten. Ieder deel heeft zestien lessen.

In Deel I zijn de thema's onder andere: zich voorstellen, in een restaurant, bij vrienden thuis, je afmelden/afzeggen, in een winkel, telefoneren, ziekte enz. In Deel II: interesses, een kamer zoeken, wat mij betreft, dat moet je niet doen, weet je nog, met wie spreek ik, een avondje uit enz. Bij ieder thema worden allerlei taalfuncties geoefend (positief/negatief reageren, iets beoordelen, ergens voor bedanken, telefoontaal, iets beleefd vragen, toestemming vragen, beschrijving van medische klachten enz.).

Wordt er naast die taalfuncties ook aandacht besteed aan taalvormen (grammatica) en syntaxis? Jazeker. Er zijn oefeningen over het adjectief, de imperatief, de inversie, de voornaamwoordelijke verwijzing (*hij, zij, het*) en over *er* met onbepaald subject. Er wordt geoefend met *want* en *omdat* en naast *omdat* ook nog met andere bijzinconstructies en er moeten zinnen in het perfectum worden gezet. Bij die grammaticale of grammaticaal getinte oefeningen wordt soms een regel gegeven of wordt soms gesuggereerd het probleem 'even op het bord te zetten', maar in die ondersteuning zit geen enkele lijn. Waarom niet? Als men voor het adjectief of voor *hij, zij* en *het* de regel geeft waarom dan niet voor de woordvolgorde in een bijzin of voor de vorming van de comparatief? Men zoekt in de zeer uitvoerige docentenboeken bij *Dat Spreekt Vanzelf* tevergeefs naar een principiële standpunt over de plaats van de grammatica bij communicatief taalonderwijs en de schaarse praktische grammaticale hulp is hapsnap en inconsequent. Overigens hebben die aan de grammatica gerelateerde oefeningen steeds een goed herkenbare communicatieve lading. Het zijn zeker geen drills die losstaan van het gewone leven.

Dat Spreekt Vanzelf biedt een schat aan prima spreek- en luistermateriaal dat dicht tegen het gewone dagelijkse leven aanzit en waarvan met name Deel I en II me heel geschikt lijken voor extramuraal gebruik, ook als men niet over een talenpracticum beschikt. *Dat Spreekt Vanzelf* biedt ook heel veel gevarieerd oefenmateriaal. Men kan de cursus in zijn totaliteit aanbieden, maar het is ook goed mogelijk er oefenmateriaal uit te halen ter ondersteuning van de eigen cursus. De cursus is, zoals gezegd, niet echt recent, maar doet, op een paar uitzonderingen na, zeker niet gedateerd aan. U moet wel gulden omzetten in euro's.

Deel III is ook heel nuttig, maar buiten de muren misschien wat minder

makkelijk in het lesprogramma in te passen doordat het wat verder af staat van taalverwerving in algemene zin en heel sterk gericht is op het communicatieve. Verder is Deel III nogal sterk afgestemd op het Staatsexamen NT2, programma II en op de daarbij gehanteerde examenvormen. Maar wie heel veel uit het leven gegrepen luistermateriaal zoekt, is bij Deel III aan het goede adres.

Besproken titels

- ZIJLMANS, LIDY: *Welles Nietes. Didactische informatie voor NT2-docenten*. Amsterdam/Antwerpen, 2003. ISBN 90 5451 4744. pp. 152. € 29,95.
- SHEPHERD, WILLIAM Z EN INGE VAN DER CRUYSSSE-VAN ANTWERPEN: *Dutch An Essential Grammar*. London and New York, Routledge, 2002. ISBN 0-415-23502-2. pp. 322. € 28,95.
- QUIST, GERDI AND DENNIS STRIK: *dutch grammar* (teach yourself series). First published in UK 2000 by Hodder Headline Ltd. London and US 2000 by Contemporary Books Chicago. De besproken editie is van 2003. ISBN 0-340-86018-9. pp. 244. € 29,12.
- PROJECTGROEP TALENPRACTICUM NT2: *Dat Spreekt Vanzelf I, II en III. Communicatieve spreekvaardigheidslessen NT2 voor gebruik in het talenpracticum*. Weert, Maro 1994. Docentenhandleiding I, II en III, € 11,34 per stuk. Cursistenboek I, II en III, € 6,81 per stuk. Geluidscassettes I, II en III, € 2,27 per stuk (in totaal 22 cassettes. Cd's I, II en III, € 43,11 per stuk (in totaal 4 cd's).

..... *Kroniek van de taalkunde*
2002/2003

Honderd en honderdvijftig jaar geleden was de historische taalkunde meer in trek dan tegenwoordig. In de loop van de 20ste eeuw raakte dit onderdeel van de taalwetenschap stilletjes uit de belangstelling. In universitaire opleidingen wordt er op het ogenblik zelfs erg weinig aandacht aan besteed. Maar universitaire opleidingen lopen dan ook altijd een beetje achter bij de ontwikkelingen. Want in de wetenschap zelf is de historische taalkunde helemaal terug van weggevoerd. Ook al ziet het vak er nu anders uit dan ten tijde van Jakob Grimm en Hermann Paul. Anders dan destijds, toen vooral veranderingen uit een ver verleden bestudeerd werden, is het vertrekpunt nu meestal een verandering die in de huidige taal aan de gang is. Er is een snel groeiende belangstelling voor actuele taalveranderingen.

De grote lijn in de ontwikkeling van onze taal is al heel lang bekend. Net als andere Germaanse talen, en algemener net als veel Indo-Europese talen, verliest het Nederlands stap voor stap veel van zijn flectie. Van huis uit hadden deze talen een rijk naamvallensysteem en een al even rijk systeem van morfologisch gemarkeerde werkwoordelijke categorieën. Daar is bijvoorbeeld in het Engels, het Nederlands of het Frans weinig meer van over. De deflectie heeft in de ene taal groter bressen geslagen dan in de andere, maar de hele familie vertoonde dezelfde tendens: deflectie. Met als gevolg de opkomst of versterking van allerlei alternatieven, zoals een intensiever gebruik van voorzetsels en voegwoorden, een vastere woordvolgorde en de opkomst van hulpwerkwoorden. Het overgrote deel van de veranderingen die het Nederlands de laatste duizend jaar of meer heeft meegemaakt, is in feite rechtstreeks of indirect het gevolg van deze deflectie.

Het ziet ernaar uit dat deze tendens nu aan kracht verliest. In mijn artikel 'Syntaxis in beweging' (*Neerlandica Extra Muros*, 41, 3, oktober 2003) noemde ik als hedendaagse vormen van deflectie het verlies van de -s in *iets bijzonder(s)*, *iets merkwaardig(s)*, en de omschrijving van comparatieven en superlatieven met *meer* en *meest* (*meer bijzonder*, *meest interessant*), in plaats van *het bijzonderst*, *het interessantst*. Maar veel anders zou ik niet kunnen noemen. De deflectie-tendens is dus nog niet helemaal tot stilstand gekomen, maar de dynamiek van vroeger eeuwen lijkt toch voorbij. En dat niet door gebrek aan 'voedsel', dat wil zeggen doordat er gewoon geen flectie meer over zou zijn. Het hedendaagse Nederlands heeft nog heel wat flectie, met name bij de werkwoorden en bij de adjectieven,

die potentieel weggesaneerd zou kunnen worden. Maar daar ziet het niet naar uit. De huidige verbale en nominale flectie, deels restant van vroegere flectiesystemen, deels in afgeslankte vorm geherstructureerd en met nieuwe functies, ziet er tamelijk stabiel uit. Er zijn op dit moment geen aanwijzingen voor een te verwachten voortgezette deflectie.

In plaats daarvan tekent zich de laatste eeuwen een heel andere tendens af, die intussen veel belangrijker geworden is, namelijk de tendens tot 'clustering'. In ander verband heb ik eens gesproken over de toenemende 'stroperigheid' van de taal. Ik geef de termen graag voor betere. Ik bedoel ermee: het snel groeiende oerwoud aan min of meer 'vaste verbindingen', collocaties, fraseologismen, werkwoordelijke uitdrukkingen, idiomen, of hoe men ze ook noemen wil. In het hierboven genoemde artikel schreef ik al:

Er zijn er zeer veel met een werkwoordelijk karakter, zoals *in acht nemen, geen flauw idee hebben, zorg dragen voor, op de hoogte brengen, onder ogen komen, ter ore komen, een doorn in het oog zijn*, enz. enz. Maar er zijn er ook met een nominaal karakter, als *een schot voor open doel*; met een adverbiaal karakter zoals *zacht gezegd, naar verluidt*; of met het karakter van een voorzetsel zoals *aan de hand van, met het oog op en naar aanleiding van*. De variatie in bouw is enorm, en de graad van 'vastheid' overal ongelijk. De taalwetenschap kan er nog niet goed mee overweg. Dit schemergebied tussen enerzijds de woorden en anderzijds de (vrije) woordgroepen en de zinnen heeft men lange tijd als uitzonderingen kunnen afdoen, en het overgelaten aan het lexicon. Intussen is dit domein van de taal zo groot geworden en zo prominent aanwezig in de zinsbouw, dat een nieuwe tak van taalkunde zich daarmee bezighoudt: de fraseologie. Overigens tot nu toe zonder veel succes.

Het is geen toeval dat de belangstelling voor deze materie eerst en vooral van de extramurale neerlandici komt. De fraseologie, in de ruimste zin van het woord – voor moedertaalsprekers geen probleem – is voor de leerder van het Nederlands als tweede taal wel een serieus probleem. Misschien wel zijn grootste probleem. Je kan er niet omheen. Iedereen die Nederlands leert (maar voor het Engels enz. geldt hetzelfde), zal zich op de een of andere manier dit doolhof van verbindingen moeten eigen maken. En mijn voorspelling is, gezien de taalontwikkeling, dat dit domein alleen maar groter zal worden.

Dit is de achtergrond waartegen ik het verschijnen van Piet de Kleijns *Combinatiewoordenboek* zo interessant vind. Het behandelt in alfabetische vorm combinaties van zelfstandige naamwoorden en werkwoorden. Dat we een wandeling *maken*, maar boodschappen *doen*; dat je een vergadering kan *verlaten*, evenals een politieke partij; dat je ook *uit* die partij kunt *treden* of die partij *de rug toekeren*, maar niet *uit* een vergadering kunt *treden*. In feite dus nog maar een klein stukje van het enorme fraseologische terrein. Maar het is een begin.

Over de juistheid, de volledigheid of de praktische bruikbaarheid van De Kleijns woordenboek wil ik hier niet spreken. Dat zal elders in dit blad door anderen gedaan worden. Ik noem het nu als een belangrijk signaal aan de

vooral intramurale neerlandistiek: ga eens wat meer aandacht besteden aan de synchronisch en diachronisch waarschijnlijk meest dominerende eigenschappen van het Nederlands. Het wordt tijd.

Niet alleen de taalwetenschap, ook het grotere publiek heeft een groeiende belangstelling voor taalgeschiedenis en taalverandering. We hadden al mijn boekje (samen met Fred Marschall) *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* (1989; 4e druk 2000), Marijke van der Wal (samen met Cor van Bree) *Geschiedenis van het Nederlands* (1992, 2e druk 1994), J.W. de Vries, R. Willemyns en P. Burger, *Het verhaal van een taal* (1993), en recenter M.C. van den Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal* en mijn *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw* (samen met K. van der Horst) (1999). Daar is nu bij gekomen: Roland Willemyns en Wim Daniëls, *Het verhaal van het Vlaams; de geschiedenis van het Nederlands in de zuidelijke Nederlanden*.

Willemyns en Daniëls bespreken de complete geschiedenis, van het oudste Oudnederlands tot en met de huidige toestand in Brussel, maar ze beperken zich welbewust tot het zuidelijke Nederlands. Dat is: het Nederlands in België. Maar als titel was dat natuurlijk onbruikbaar omdat je voor 1830 niet over België kunt spreken. Met dat 'Vlaams' in hun titel sluiten ze aan bij het spraakgebruik dat nu eenmaal het zuidelijke Nederlands vaak Vlaams noemt. In hun inleiding wordt uitgelegd dat ze beslist niet bedoelen dat het 'Vlaams' en het Nederlands twee aparte talen zijn. Naar mijn idee hadden ze dan ook beter een andere titel gekozen. Op deze manier voed je een misverstand dat je zegt te willen bestrijden. De ondertitel is beter.

Uiteraard zijn er overlappingen met enkele van de bovengenoemde boeken. Vooral wat de eerste hoofdstukken betreft. Het belang van het boek moet dan ook gezocht worden in de hoofdstukken over de 17de, 18de en 19de eeuw. Die komen er in de algemenere boeken over de taalgeschiedenis inderdaad wel eens bekaaid van af. Terwijl er toch juist veel interessants over te vertellen valt. Veel nieuws ook. Over het algemeen wordt de periode 1600–1830 van het zuidelijke Nederlands beschouwd als weinig interessant. De taalontwikkeling in het zuiden zou stagneren, en de taal zelfs in verval zijn. Geen wonder dat de belangstelling dan al gauw naar het noorden gaat, waar het Nederlands in die periode juist een grote bloei beleeft, en tot standaardisering geraakt. Dit traditionele beeld van het zuidelijke Nederlands is minstens ongenueanceerd, en waarschijnlijk zelfs gewoon onjuist. Recent onderzoek, niet in de laatste plaats van Willemyns zelf, maar ook van anderen, laat zien dat de zuidelijke taalgeschiedenis van 1600–1830 heel wat meer te bieden heeft dan tot dusver werd aangenomen. Met die zogenaamde stagnatie valt het nogal mee, er gebeurde veel meer, en de altijd weer genoemde verfransing blijkt feitelijk een veel later verschijnsel dan men veelal aanneemt. Er is inderdaad alle reden om dit stuk geschiedenis te herschrijven.

Iets heel anders, maar ook met 'Vlaams' in de titel, is het *Vlaams-Nederlands Woordenboek* van Peter Bakema e.a. Hoe men ook over de verhouding tussen het

noordelijke en het zuidelijke Nederlands denkt, en daar wordt zeer verschillend over gedacht, iedereen is het erover eens dat er verschillen zijn. Verschillen in de uitspraak, in de woordenschat en in de houding ten opzichte van taal. De Nederlander in België, en ik mag erover meepraten, stuit dagelijks op zaken die anders heten dan in Nederland. Vele malen hebben we moeten vragen wat dit of dat betekent. Zoals bij *mijn pillen zijn plat, dallen, pupiter, plaats, dubbel, doopsuiker, avondkleed, amigo, omnium, spitant, denkpiste*. Een woordenboek is geen overdaad.

Er is enige moed voor nodig om zo'n woordenboek te maken. Dat bleek destijds al bij Walter de Clerck z'n *Zuidnederlands woordenboek* (1981), overigens al lang niet meer verkrijgbaar, en recenter bij Ton van der Wouden met zijn *Verboden op het werk te komen* (1998) (beperkter, en minder serieus). Woordenboeken als deze kunnen 'zich verwachten aan' een stroom van (Vlaamse) kritiek: dat er te weinig in staat, en/of dat er te veel in staat. Dat komt in de eerste plaats doordat het Algemene Nederlands in België minder homogeen is dan het noordelijke Nederlands, en daardoor moeilijker is af te grenzen: wat is algemeen, en wat is dialect? In de tweede plaats komt het doordat verschillen van opvatting onmiddellijk aanleiding geven tot heftige reacties: taalkwesties liggen hier gevoelig. Petje af voor Bakema en de zijnen, dat ze desondanks een serieuze poging doen. Er staat veel in hun woordenboek, en de betekenisomschrijvingen zijn zo neutraal mogelijk. Het boek heeft alles in zich om in een tweede en derde druk verder vervolledigd en verbeterd te worden.

Ik meen overigens dat het gebruik van het woord 'Vlaams' niet het enige is dat de geschiedenis van Willemyns & Daniëls verbindt met het Vlaams Woordenboek van Bakema en de zijnen. Het komt mij voor dat ze ook eenzelfde achtergrond hebben. Ik noem die nu maar: de nieuwe Vlaamse fierheid. Nu was er onder de Vlamingen ook in het verleden aan fierheid geen gebrek. Maar de 'oude Vlaamse fierheid' was toch vooral gericht op de franstaligen: pas op, ook wij spreken een waardevolle cultuurtaal. Tegenover Nederlanders was de Vlaming doorgaans minder fier, altijd bezorgd of zijn zuidelijke Nederlands de strenge randstedelijke toets wel kon doorstaan. Dat neemt nu af. Voor een groeiend aantal Nederlandstalige Belgen is de noordelijke norm niet langer de enige of de belangrijkste norm. Men is zich bewust van talrijke noord-zuid verschillen, maar vindt meer en meer dat het zuidelijke Nederlands evengoed bestaansrecht heeft als het noordelijke. Men is minder geneigd zich aan het noorden aan te passen. Voor de meesten mag dit alles wel 'Nederlands' blijven heten (slechts een kleine minderheid wenst van een aparte Vlaamse taal te spreken), maar dat Nederlands heeft dan wel twee polen, twee normcentra, twee taalculturen. De 'nieuwe Vlaamse fierheid' is gericht op Nederlanders: pas op, ook al spreken we een beetje anders, dat is evengoed algemeen beschaafd Nederlands, hetgeen men zou kunnen uitleggen als de emancipatie van het zuidelijke Nederlands binnen het geheel van de Nederlandse taal. Overigens lijkt die emancipatie me pas voltooid als er ook een speciaal woordenboek zou verschijnen waarin aan de Vlaming al die woorden worden uitgelegd die uitsluitend in Nederland gangbaar zijn. Zo'n woordenboek is er nog niet.

Dat er over de notie ‘standaardtaal’, ‘algemeen Nederlands’, enz. de laatste tijd anders gedacht wordt dan enkele decennia geleden, moge ook blijken uit de bundel *Taalvariatie & Taalbeleid* (red. Johan De Caluwe e.a.). De Taalunie organiseerde in het jaar 2000, bij haar twintigste verjaardag, een conferentie in Gent met de naam: ‘Taalbeleid en Taalvariatie’. Een mijlpaal. Deze bundel bevat de meeste lezingen van die conferentie. In de voorbereidende stukken was het nieuwe klimaat meteen merkbaar: er zou voortaan een wat ander beleid gevoerd gaan worden. Was het tot dan toe ‘gericht op de taal als gegeven, als waarde op zich’, het zou zich voortaan richten op ‘de talige en communicatieve behoeften van burgers en gemeenschappen’. Dat klinkt nogal ambtelijk, maar de goede verstaander begreep heel goed wat er anders zou worden. Het komt erop neer dat de Taalunie zich niet langer exclusief richt op die ene standaardtaal, die liefst in noord en zuid zo gelijk mogelijk moet zijn. Ze is zich bewust van de verschillen tussen noord en zuid, van de verschillen binnen het noordelijke en binnen het zuidelijke Nederlands, en zelfs van de vele minderheidstalen die binnen het taalgebied bestaan. Meer nog: die varianten en die andere talen hebben maar al te vaak in verschillende omstandigheden hun specifieke nut en waarde. En problemen. Het ideaal van de homogene standaardtaal (nog steeds de eerste doelstelling in het Taalunie-verdrag) wordt op een laag pitje gezet ten gunste van een open oog voor de varianten en minderheidstalen (waarover het verdrag niets zegt).

De Taalunie heeft daarmee zichzelf, de variatielinguïstiek en de samenleving een mooi cadeau gegeven bij haar twintigste verjaardag. Een cadeau waarvan het stemgeluid nog jaren door zal klinken. Het is een bijzonder interessante bundel. Niet alleen voor iedereen die zich bezighoudt met taalvariatie en taalbeleid, maar ook voor wie belangstelt in het wel en wee van het algemene Nederlands: standaardtaal zal in de 21ste eeuw iets heel anders zijn dan in de 20ste eeuw. Nee, ik denk niet dat de standaard zal ophouden te bestaan, maar hij zal anders tot stand komen, zich anders handhaven, en vrij zeker een beperkter actieradius hebben.

Voor je het weet is je hoekje vol. Ik heb te veel gebabbeld over fraseologie, over het zuidelijke Nederlands en het ABN. Terwijl er nog zoveel mooie boeken op tafel liggen.

Bijvoorbeeld de voorbeeldige heruitgave van P.J. Veths woordenboek *Uit Oost en West*, ook dit weer door, jawel, Nicoline van der Sijs. Veth’s verklaring van vele woorden uit Nederlands-Indië (*adat, ampas, krاندjang, slamat* en zo vele meer), oorspronkelijk verschenen in 1889, was al lange tijd zelfs antiquarisch moeilijk te verkrijgen. Voor deze uitgave heeft Van der Sijs bij de letterlijke tekst van Veth ook de aanvullingen van H. Kern en van F.P.H. Prick van Wely opgenomen, en gelukkig zo dat zichtbaar blijft wat van wie afkomstig is.

Ook een heruitgave van een zeldzaam boek is *Boeven-jargon* van Henry Roskam (door Ewoud Sanders en Nicoline van der Sijs). Dit boek was zelfs zo zeldzaam, dat niemand het ooit gezien had. Het werd aangekondigd in *Onze Taal* in 1949, maar daarna werd er niets meer van gehoord. Achteraf blijkt dat er

toen van uitgave niets gekomen is; het manuscript werd gevonden in de nalatenschap van J.G.M. Moormann. Eigenlijk zou ik het dus geen 'heruitgave' mogen noemen. Toch goed dat het er nu is.

Wat ook beslist niet ongenoemd mag blijven, is Frans Debrabanderes *West-Vlaams etymologisch woordenboek*. Het belang van het boek gaat veel verder dan alleen het West-Vlaams; het is een grote aanwinst voor de etymologie van het Nederlands in het algemeen. Debrabandere is er de man niet naar om enkel te verzamelen en over te schrijven wat elders al te vinden is. Hij is een oorspronkelijk en kundig etymoloog, creatief, maar geen fantast. Kortom: een vakman zoals we er momenteel helaas niet veel hebben.

Om nog maar te zwijgen van L. Koelmans, die na zijn studies over de klankeer (1959) en de woordenschat (1997) bij Michiel de Ruyter, nu eindelijk ook met het lang-verwachte en -beloofde boek over de morfologie en de syntaxis van De Ruyter komt: *Het Nederlands van Michiel de Ruyter; morfologie, woordvorming, syntaxis*.

Zoals bekend wordt er op 't ogenblik gewerkt aan de samenstelling van een *Oudnederlands Woordenboek*. Dat bestrijkt de periode van vóór het Middelnederlands, grofweg: vóór 1200. Hoofdredacteur is W.J.J. Pijnenburg, verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. Het zal nog wel enkele jaren duren voordat dit Oudnederlands Woordenboek gereed is. Ondertussen heeft de redactie op 19 april 2002 te Leiden een boeiend colloquium gehouden over het Oudnederlands. De lezingen, aangevuld met enkele andere artikelen, zijn als Oudnederlands themanummer van de *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* verschenen als deel 57.

Vervolgens wil ik graag de handelseditie noemen van het proefschrift van Margit Rem: *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300–1340); naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*. Zonder twijfel een nogal specialistische studie, maar zo zeldzaam mooi uitgegeven, dat ze alleen al daardoor stellig anderen zal stimuleren vergelijkbaar onderzoek te doen naar de 14de-eeuwse taalgeschiedenis.

En ten slotte, op de valreep: ik krijg zojuist de derde druk binnen, herzien en uitgebreid, van het Van Dale woordenboek *Hedendaags Nederlands* van P.G.J. van Sterkenburg. 't Is maar vast dat u weet dat die er is.

Nieuwe uitgaven, genoemd in deze kroniek

- AMSTERDAMER BEITRÄGE ZUR ÄLTEREN GERMANISTIK: deel 57.
Amsterdam/New York, Rodopi, 2003. ISBN 90 420 0885 7. € 65.
- BAKEMA, PETER E.A.: *Vlaams-Nederlands Woordenboek*. Standaard Uitgeverij/Het Spectrum, 2003. ISBN 90 712 0662 9. € 16,95.
- CALUWE, JOHAN DE (RED.): *Taalvariatie & Taalbeleid*:
Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2002. ISBN 90 441 1302 x. € 29,90.
- DEBRABANDERE, FRANS: *West-Vlaams etymologisch woordenboek*.
Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen, 2002. ISBN 90 204 0726 0.
€ 37,50.
- KLEIJN, PIET DE: *Combinatiewoordenboek*. Amsterdam, Rozenberg, 2003. ISBN 90 5170 722 3. € 40.
- KOELMANS, L: *Het Nederlands van Michiel de Ruyter; morfologie, woordvorming, syntaxis*, Assen, Van Gorcum, 2001. ISBN 90 232 3697 1. € 23.
- REM, MARGIT: *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300–1340); naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*. Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 2003. ISBN 90 72365 73 9. € 50.
- SANDERS, EWOUDE EN NICOLINE VAN DER SIJS: *Boeven-jargon van Henry Roskam*. Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen, 2002. ISBN 90 204 0307 9. € 13,50.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: P.J. Veth, *Uit Oost en West*.
Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen, 2003. ISBN 90 204 0237 4.
€ 22,50.
- STERKENBURG, P.G.J. VAN: *Hedendaags Nederlands*, 3e druk herzien en uitgebreid. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 2003. ISBN 90 6648 144 7. € 80.
- WILLEMYNS, ROLAND EN WIM DANIËLS: *Het verhaal van het Vlaams; de geschiedenis van het Nederlands in de zuidelijke Nederlanden*.
Standaard uitgeverij/Het spectrum, 2003. ISBN 90 712 0643 2.
€ 26,95.

..... *In stukjes gevallen*
Columnisten als chroniqueurs van
de Nederlandse cultuur
Kroniek cultuur en maatschappij

De hartslag van een cultuur is het best te horen in haar columns. De column is een beperkt en vluchtig medium waarmee de journalist het ritme van de natie aangeeft. Nederland heeft een grote traditie van columnisten waartoe ook bekende schrijvers als W.F. Hermans en R. Campert behoren. Wie Nederland en de Nederlandse natie van binnenuit wil leren kennen, leze zijn columnisten. Die gedachten kwamen bij me op toen ik nogmaals door de gebundelde stukjes bladerde die Nederlandse columnisten tegenwoordig met enige regelmaat op de markt gooien.

Natuurlijk klinken de stemmen niet unisono en natuurlijk is er een groot kwaliteitsverschil tussen al die efemere schrijfsels. Tenslotte zijn columns niet bedoeld als geschriften voor de eeuwigheid. Het zijn subjectief gekleurde stukjes waarin een auteur op een heel persoonlijke wijze een mening spuit of faits divers becommentarieert. Maar wie de moeite neemt om vrij regelmatig de stukjes van gerenommeerde columnisten door te nemen, krijgt een genuanceerd beeld van de levensstijl van de Nederlandse natie. Zijn die columns dan zo genuanceerd? Neen! Dat zijn ze juist niet. Het is typisch voor het columnmedium dat er felle, hoogst individuele meningen geventileerd worden. Columns worden heet van de naald geschreven en missen daardoor – op een enkele uitzondering na – de afstandelijkheid die nodig is voor een evenwichtig en genuanceerd oordeel. Maar aangezien verschillende stukjesschrijvers zich laten sturen door heel uiteenlopende emoties en aangezien het perspectief van hun commentaren erg wisselend is, krijgt de lezer door een vergelijkende lectuur toch een genuanceerd beeld van de actualiteit. Laat ik dat even illustreren met het fenomeen Pim Fortuyn, bekeken door diverse columnisten.

Iedereen beseft dat sinds Pim Fortuyn het 'beeldmerk Nederland' snel aan het veranderen is. Dit proces van verandering konden we op de voet volgen in de commentaren van de columnisten, die elk hun eigen versie gaven van dit politieke gegeven.

De zaterdagse column in *NRC Handelsblad* van Youp van 't Hek, om maar met de notoir hilarische cabaretier onder de columnisten te beginnen, wordt door een gretige horde intellectuelen met besmukt plezier elke week verslonden. Van 't Hek is en blijft een cabaretier, een bij momenten agressieve plaaggeest

die de grote en kleine gebeurtenissen in Nederland schamper becommentarieert. Zijn columns variëren van snerende scherts tot regelrecht treiterend sarcasme. In de tiende bundeling van zijn columns, *Het platte land*, deelt hij in een leuk stukje onder de ironische titel ‘Sorry’ terloops mee met welke instelling hij zijn stukjes schrijft en hoe daarop gereageerd wordt in Nederland:

Tot voor kort zat ik met mijn tong uit mijn mond mooie beledigende volzinnen te bedenken en het kon me meestal niet kwetsend genoeg zijn. Ik mocht Pim graag te grazen nemen (...) Maar sinds allerlei advocaten mijn stukken serieus screenen, durf ik niet meer. Ik typ met handschoenen aan. (p. 123)

Van zo’n commentator, die inderdaad graag op de man speelt, kan je natuurlijk geen objectief verslag verwachten, maar je krijgt wel heerlijk dwarse kritieken die je soms gniffelend en met leedvermaak leest. Zo schrijft hij over de transformatie van de ‘leuke meid’ Máxima in de ‘prinses’ in de volgende bewoordingen:

Ik zag haar afgelopen week door Rotterdam en Flevoland sjouwen. Ik zag een verpieterde tut, een degelijke voorleesmoeder uit Amstelveen en de buurvrouw van Jan Peter Balkenende. Alle erotiek is eruit geramd. Ze ziet eruit als de voorzitter van de Ermelose UVV, de vrouw van een gereformeerde ouderling, de bibliothecaresse van de zondagsschool te Hollandscheveld, etc. (p. 33)

Dat is de stijl: genadeloos en ongegeneerd. Naar aanleiding van de dood van Pim Fortuyn schreef diezelfde Van ’t Hek:

De prettig gestoorde wervelwind Pim Fortuyn kwam sinds een halfjaar met zevenmijlslaarzen richting Tweede Kamer en hij zou volgende woensdag een historische monsterzege behalen. Voor de cabaretier en columnist was Pim Fortuyn een zegen. Ik was het op veel punten totaal met hem oneens en dat vond ik heerlijk. (...) Hij was een absoluut fenomeen, die het ingedutte Binnenhof hardhandig heeft wakker geschud. Vooral binnen de paarse partijen zaaide hij totale paniek. Het was een feest om tegen hem te schrijven. (p. 114)

Heel anders zijn de columns van een journalistieke coryfee als Jan Blokker. Van Jan Blokker, vooral bekend van zijn commentaren in *de Volkskrant*, is net een bundeling van columns over het lange jaar 2002 verschenen. Niet zonder kwaadaardigheid noemt hij die bundel *De afrekening* en de omslagtekening onderstreept het cynisme dat Blokker niet vreemd is. Op het kaft staat een keuzeblokje van een stembiljet dat half rood gemaakt is en waaruit een trage druppel bloed sijpelt. Voor wie bekend is met de Nederlandse politiek is het beeld duidelijk: net voor Fortuyn door de Nederlandse kiezer in de Tweede Kamer zou gestemd zijn, is hij vermoord. Blokker heeft zijn afkeer en vrees voor Fortuyn nooit onder stoelen of banken gestoken. Anders dan Van ’t Hek die

vooral jent, is Blokker de koele cynicus die met een breder uitgewerkte vergelijking tussen Mussolini en Fortuyn, deze laatste voorstelde als 'de nieuwe Duce':

Ze hebben wel wat van elkaar weg, die twee.

Allebei intellectuelen om te beginnen. De oude schreef jarenlang stukjes in een Italiaans soort *Elsevier*, kende z'n Nietzsche, sprak z'n talen (...)

Gevoel voor theater hebben ze ook gemeen. Het is dat hij zich toen met een zaaltje moest behelpen, maar de manier waarop Pim aan het eind van zijn eerste groot optreden in de houding sprong en salueerde, had behalve een uniform vooral een balkon verdiend. Ze delen hun afkeer voor politieke partijen. (...) Beide Duce's hebben de democratie hoog (...) Interessante gelijkenissen. (p. 28)

Wat opvalt bij Blokker is hoe goed hij gedocumenteerd is, hoe indringend hij observeert, en bovenal hoe scherp en zuinig hij formuleert. Blokker is de man van de korte, krachtige typering die je bijblijven. Zijn stukjes zijn als bijtend zuur dat sporen nalaat op je opinies.

Van een heel ander kaliber is het werk van de essayist Bas Heijne. Ook hij schrijft columns, maar ik noem hem bewust een essayist. Hij heeft zijn columns van de laatste twee jaar uitgegeven in de bundel *Het verloren land. Opmerkingen over Nederland*. Wat meteen opvalt bij Heijne is dat hij zich – als de grote uitzondering – niet laat meeslepen door de waan van de dag. Hij is een analyserend, nadenkend commentator met een brede visie. Verder dan op de man te spelen, opent hij de ogen van zijn lezers. Met een grote dosis nuchterheid kijkt hij tegen de hysterie aan en formuleert hij bedachtzaam zijn bedenkingen. Over Fortuyn schrijft hij:

Zijn grootste kracht was de frontale confrontatie, waardoor hij mensen dwong hun eigen overtuigingen en principes tegen het licht te houden. Daarmee nam hij veel politici hun beschermende laag van geruststellende clichés en comfortabele ideële drogredenen af. Het maakte zijn verschijning opwindend, het debat prikkelend; door hem staat alles weer ter discussie. Het verklaart ook de oprechte sympathie die zijn beste tegenstanders voor hem kregen. Je kunt zeggen dat hij Nederland van zijn sociale hypocrisie heeft bevrijd.

Tegelijkertijd baarde Fortuyn een monster. Met zijn terechte kritiek op de verkalming van de gevestigde politieke partijen, ontketende hij tegelijk een grote rancune tegen iedere politiek, tegen het idee van establishment zelf, cultureel, politiek en maatschappelijk. Een deel van zijn succes kwam voort uit wat hij nu juist zei te bestrijden: het gebrek aan gemeenschapsgevoel bij de verweesde massa, die zich heeft afgekeerd van de politieke en maatschappelijke instituten en opgegaan is in de commerciële massacultuur, die zichzelf wenst te regeren. (p. 159)

U merkt het, Heijne is geen symptoombestrijder. Hij kijkt met intellectuele afstandelijkheid en met een sobere sereniteit naar de actualiteit. Hij is geen karikaturist die het *gesundes Volksempfinden* uitvergroot tot een persoonlijk succes. Heel vaak gaat hij juist genadeloos in tegen gemakzuchtige hetzes en onbekookte stemmingmakerij. Hij ergert zich trouwens aan de oppervlakkige eenzijdigheid van heel wat columnisten. Zo haalt hij naar aanleiding van de dood van Pim Fortuyn uit naar de windhanen die plotseling snel bijdraaien: 'Verklaarde Fortuyn-haters wringen zich in bochten om de volkswuede van zich af te wentelen en schurken zich schaamteloos tegen zijn nagedachtenis, de cabaretier Youp van 't Hek voorop.' (p. 159)

Zelf is Heijne een vijand van de grote woorden. Zijn wapen is de helder geformuleerde eerlijke beschouwing. Die beschouwing is niet saai. Integendeel. Bij momenten is ze speels, fraai en fel, en heel vaak onverwacht. Heijne is de wat ontgoochelde cultuuridealist die weinig opheeft met wat er in zijn 'verloren land' gebeurt. Hij kijkt met onbehagen en wat moedeloos tegen het mislukte multiculturele Nederland aan en constateert:

het wegvallen van het geloof in de politiek, ergens aan het einde van de jaren zeventig, heeft van ons land een geestelijk niemandsland gemaakt, omdat dat geloof niet getransformeerd is in een diepere, meer speculatieve visie – op nationale identiteit, op de Nederlandse cultuur, op wat een staat zou moeten zijn voor zijn burgers, op wat het eigenlijk betekent om Nederlander te zijn in tijden van migratie en globalisatie.(p. 13)

Als kompaan van deze wat filosofische cultuurpessimist, zou ik de *éminence grise* van de Nederlandse cultuurjournalistiek willen vermelden: H.J.A. Hofland. Door zijn collega's is deze bedaagde en peinzende nestor van de Nederlandse journalistenbent in 1999 uitgeroepen tot de Journalist van de Eeuw, een wat pompeuze titel voor deze erudiete, bedachtzame en creatieve duizendpoot. Ter ere van zijn vijfenzeventigste verjaardag is een keuze uit zijn journalistieke schrijversproductie verzameld in *Op zoek naar de pool. Het beste van H.J.A. Hofland*. Hofland is een getalenteerd veelzijdig en eigenzinnig auteur, die met de bespreking van alleen maar zijn columns vreselijk tekortgedaan wordt. In de bundel *Op zoek naar de pool* zijn geen vluchtige stukjes opgenomen, wel is de bundel een staalkaart van het journalistieke kunnen van een briljant vakman. Terecht schrijft Sjoerd de Jong in de inleiding:

Hoflands journalistieke werk, dat behalve duizenden columns en overpeinzingen ook talloze reisverslagen, reportages en opstellen bevat, is niet het resultaat van een verstrooid of gedachteloos kijken, het knippen of staren waarvan de journalistiek dagelijks talloze voorbeelden levert. Hier vinden we een beheerste openheid voor de mensen en de dingen, in hun volle verschijning, zeggingskracht en, niet te vergeten, hun levende geschiedenis. (p. 8)

Het ligt dan voor de hand dat in deze bundel niet de haastige eendagsvliegen zijn opgenomen, maar eerder de bewijzen van die zeldzame combinatie van persoonlijke mémoires en historisch besef. In het kader van deze kroniek is dan vooral het hoofdstuk over *Nederland en de politiek* interessant. Daarin is jammer genoeg geen stuk over Fortuyn te vinden, want die vergelijking met de andere columnisten zou beslist interessant geweest zijn. Je kan er namelijk van op aan dat Hofland, zichzelf getrouw, met één van zijn ondertussen beruchte, pijnlijke vergelijkingen een aantal associaties zou oproepen die je doen opveren. Wie precies wil weten wat ik bedoel met die beruchte vergelijkingen, moet maar eens zijn opstel over 'De sociaal-democratie en het goede huwelijk' in het hier genoemde hoofdstuk lezen: Vader Drees, het voorbeeld, het geweten en de vraagbaak van de Nederlandse natie krijgt plotseling een heel ander karakter!

De bundel van Hofland is vooral een uitdagende dieper gravende analyse en wie daarin het beeld van de Nederlandse cultuur zoekt, botst op controversiële stellingnames die telkens goed onderbouwd zijn. Zo komt Hofland in een uitvoerige geschiedenis van de krant die hij vermengt met persoonlijke mémoires tot de volgende ontluisterende conclusie:

De Nederlandse beschaving is een beschaving zonder spiegel; een beschaving van uitsluitend het heden, zonder nieuwsgierigheid naar haar geschiedenis en zonder verlangen naar haar toekomst. Daarin onderscheidt ze zich scherp van haar naaste concurrentie: de Vlaamse, de Duitse, de Franse, de Engelse en die van verder in Midden-Europa. (p. 368)

Van Hofland zou ik in dit verband nog een ander boek willen bespreken, een boek dat een beetje buiten het columngenre valt, maar dat toch zo'n mooi aanvullend beeld geeft van de culturele identiteit van Nederland en dat tevens recht doet aan de originaliteit van Hofland. Dat boek is een prachtig verslagboek dat twee fotografen, Hans Samson en Laura Samson Rous, samen met Hofland maakten. Het boek, *De Hollandse metamorfose (voorheen het poldermodel)* is een fotoreportage met reisverslag dat de fotografen en de journalist onafhankelijk van elkaar hebben gemaakt en waarin de lezer in drie opzichten geconfronteerd wordt met het nieuwe Nederland. Vooreerst is er het werk van de fotografen: dat is dubbel. Het confronteert je met het landschap in Nederland en met de mens in Nederland. Beide blijken in staat van permanente verandering. Planologisch en geografisch is de tijd van het rijtjeshuis en de keurig opgedeelde ruimte definitief voorbij, de tijd van het wilde wonen en de megabouwwerken heeft zijn intrede gedaan. Demografisch en etnisch zien we een zelfde verandering: Nederland verandert van kleur. De foto's van 'het zuidelijke type', de meisjes met hoofddoek, de Oost-Europese asielzoekertjes tonen dat onaanvechtbaar aan. En dan is er de inleiding van Hofland, die een briljante synthese geeft aan de hand van een studiereis door Nederland in trajecten. Het verhaal van de permanente revolutie via een wilde schoolreis. Als het aan Hofland lag zou het een verplichte schoolreis worden die als inburgeringsplicht voor elke Nederlander zou gelden, nieuwkomer én ingeborene:

Iedere Nederlander die over het verleden, heden en de toekomst van zijn land wil meepraten, zou verplicht moeten worden, een maal per jaar een studiereis binnen de grenzen te maken. Traject naar keuze. Niet onder deskundige begeleiding, niet volgens een voorgedrukt programma, maar zelfstandig, desnoods op rijkskosten, en met uitsluitend de opdracht om te *kijken*. (p. 5)

De Hollandse metamorfose is een juweeltje voor wie kritisch commentaar op het veranderende Nederland op prijs stelt. Het is ook een totaal anderssoortige en welkome aanvulling op het schrijfwerk van de columnist.

De kritische reflecties over het eigen land zoals we die bij Hofland vinden zijn symptomatisch voor de Nederlandse journalistiek. Ik heb ze ook al vermeld bij Blokker en Heijne. De zelfkritiek is de rode draad die ik in de bundels die ik tot hiertoe bekeken heb, terugvind. Het is het calvinistische trekje van schuld bewustzijn en afkeer van hoge borstzetterij.

Tot nu toe heb ik één bundel columns bewust buiten beeld gelaten, namelijk het jaaroverzicht van Jan Mulder en Remco Campert: *Camu 2002*. De schrijvers zijn genoegzaam bekend, literaire auteurs die ook journalistiek hun sporen verdiend hebben, vooral in hun vertrouwde hoekje op de voorpagina van *de Volkskrant*. Om de beurt nemen ze dagelijks scherpzinnig en humoristisch de waan van de dag op de korrel. Het zijn stukjes heel kort op de bal die, als je ze achter elkaar leest, een intimiteitsgevoel met Nederland geven dat je moeilijk onder woorden kunt brengen. Ik vroeg me bij het lezen van die minuscule egodocumentjes voordurend af: Vanwaar nou dat warme-huiselijkheidsgevoel? Ik denk dat ik het weet! Veel van die stukjes gaan over 'niets'. Over het heel gewone niets van elke dag, waar de gemiddelde mens verstrooid overheen kijkt.

Ze zetten je – pats-pardoes! – middenin de dagelijkse cultuur van Nederland, in het kleine interieur van de Hollandse huiskamer. Ze doen hetzelfde als de Hollandse binnenhuisschilders van de zeventiende eeuw. Beide columnisten hebben de wonderlijke gave om de kleine kantjes van hun eigen land te laten zien en geestig aan de kaak te stellen. Het zijn pittig geformuleerde miniatuur-tjes. Ik kan stilletjes genieten bij stukjes als *Crimineeltjes* van Jan Mulder, waaruit ik hier wat fragmentjes pik:

Het woord staat steeds vaker in de krant: crimineeltjes. Het gaat vooral om crimineeltjes uit Marokko en soms zijn het ook zwartjes . (...) Nederland staat bekend om zijn buitensporig gebruik van het verkleinwoord, maar crimineeltjes went niet. Alsof je het over illegaal uit Brazilië ingevoerde levende tuinkabouters hebt, de zogenaamde crimineeltjes. (...) Ik zie onmiddellijk de groep crimineeltjes voor me, in hun korte broekjes en echte padvindesmesjes aan hun veel te dikke riem. (...) Het staat er wel niet zo, maar ik lees: 'Veel van de probleempjes vinden hun oorzaakjes in het kleine feitje dat tweede-generatiejongeren verloren raken tussen twee samenlevinkjes. Als ze beter hun worteltjes kennen, kunnen ze ook betere keuzetjes

maken voor hun toekomstje.’ Crimineeltjes. Alsof er wat in de goot drijft.
(p. 99)

De dubbele bodem van het Nederlandse diminutief gecombineerd met de persiflage op de openbare welzijnstaal maakt dit soort stukjes tot taal- en cultuurparletjes die ik node zou missen. Campert bewonder ik dan weer om zijn vaardigheid om heel gewone dingen, zoals de prijs van de komkommer, of een keukentip in de krant, gewone stoelen of een doodnormale poes speciaal te maken. Over die komkommer bijvoorbeeld:

Twee euro vind ik een fiks bedrag voor deze aardvrucht die toch niet veel meer is dan een hoop water met een laf smaakje en een groen kleurtje. Mooi is hij ook niet, maar dat telt natuurlijk niet mee in het eetgebeuren. (...) In een Nederlandse jeugd groei je op met bloemkool en komkommer (en andijvie, inmiddels ook onbetaalbaar). Daarom ging ik er tot op de dag van vandaag van uit dat dit zeer Nederlandse groentes waren (...). In de zomer maakte je een fietstocht over de Veluwe. Je kreeg een komkommer mee tegen de dorst. De schil mocht je niet eten, want dan kreeg je een vreselijke ziekte in je buik. (p. 15)

Het ‘eetgebeuren’, het woord alleen al!

Camu 2002 moet je lezen als je wil weten hoe Nederland er in zijn kleinste hoekjes uitziet, maar ook als je aan den lijve wil ondervinden wat in Nederland de ‘normen en waarden’ zijn. Lees maar de hilarische stukjes *Cellentekort*, *De norm*, *Zuinig* en *Kruimfijter*. Natuurlijk vraagt u zich af hoe dit vrolijke tweetal Fortuyn voostelde.

Eigenlijk deden ze het zelden direct. Campert deed het via Drs. Mallebroodje, ‘het bekende Tweede-Kamerlid uit Elst, tevens vervaardiger van een inburgeringscursus voor Siamese poezen.’ (p. 81) En Mulder deed het een beetje dollend: Ik zie de heer Fortuyn overal zetelen, behalve in een torentje. Er zal gebouwd moeten worden. In de hofvijver komt een kristallen piramide met onderaardse praalgewelven en helikopteropvang. Groot standbeeld van Pim op de nok. (p. 68)

Uit het voorgaande zal al duidelijk zijn dat columnistenschrijfsels een goudmijn zijn voor wie geïnteresseerd is in cultuur en maatschappij. Ik kan mij voorstellen dat de vergelijkende studie van columns een prachtig ‘auto-imago’ oplevert van Nederland. Maar zoals ik eerder al uitvoeriger heb toegelicht, wordt het beeldmerk Nederland niet exclusief bepaald door de leden van de cultuur zelf. De helft van het beeld wordt bepaald door de buitenwacht. Het beeld dat de ander heeft, is het zogenaamde ‘hetero-imago’. Dat hetero-imago kunnen we vrij goed leren kennen uit allerlei publicaties van buitenlanders die ‘Nederland door buitenlandse ogen’ bekijken. In de rij van deze publicaties is daar recent het boekje van Steven Stupp bijgekomen: *Beneden de zeespiegel. Een Amerikaan in Holland*. Dit is natuurlijk niet de eerste Amerikaanse visie op Holland. Derek

Phillips is hem al voorgegaan met *De naakte Nederlander* (1985) en *The Undutchables* is ondertussen een begrip geworden. Steven Stupps boek bestaat uit zeventien hoofdstukken die telkens andere aspecten van Nederland onder de loep nemen. Eigenlijk is zijn boek een relaas van een cultuurshock. Hij verwondert zich over Nederland en de Nederlanders als een jongetje dat verdwaald is in het land van de reuzen. Letterlijk, dat 'land van de reuzen', want dat is het eerste wat opvalt in Nederland: hoe groot de mensen er wel zijn.

Stupp gaat vooral in op zijn persoonlijke cultuurbotsingen. En die gaan van verwoede gevechten met de 'Nederlandse regels' over onbegrip voor de zuinigheid, het gevecht met de taal, de moeizame omgang met Nederlandse 'vriendelijkheid' tot en met de morele hobbel bij het Nederlandse prostitutie-, euthanasie- en drugsbeleid. Stupp doet heel veel moeite om de cultuureigenaardigheden uit te leggen maar hij blijft naar mijn gevoel te veel haken in clichés. En met de op de flap aangekondigde humor valt het nogal tegen. Op een enkele grappige scène na, vind ik het een vrij saai boek. Of anders correspondeert mijn gevoel voor humor niet met het Amerikaanse. Anderzijds moet gezegd worden dat Stupp opvallend volledig is in zijn relaas: het is een soort verklarende encyclopedie van de Nederlandse eigenaardigheden. Fietsen, schaatsen, 'gezellig', het straatbeeld, gelijkheid, consensus, alles staat erin, tot en met Pim Fortuyn. Om de toon van het boek toch een beetje weer te geven, citeer ik een fragment uit Stupps mening over Fortuyn. Het succes van Fortuyn ligt volgens Stupp:

in het feit dat Pim Fortuyn sommige Nederlandse kiezers, en met name de kiezers die teleurgesteld waren in de gangbare Nederlandse politieke praktijk, het idee gaf dat hun mening ertoe deed, al was het maar in de vorm van een proteststem. Want hoewel Nederlandse regeringen en hun politieke doelstellingen wel degelijk veranderen, hebben individuele kiezers bij de meeste verkiezingen nauwelijks het gevoel dat hun stem van belang is. Deze situatie is een uitwas van een regeringssysteem dat beslist veel bewonderenswaardige kanten heeft, maar soms ook tegelijkertijd te democratisch en te ondemocratisch lijkt. (p. 156)

Voor mij is dit niet bepaald een grootse politieke analyse en bijzonder duidelijk is ze ook al niet. Het boek van Steven Stupp was voor mij dan ook geen echte *eye opener*. Toch heeft het zijn nut als tegenstroom, tegen de eigengereide Nederlandse analyses.

Samenvattend zie ik dus in het columngenre een bijzonder rijke bron voor cultuuranalyse. Maar ik besef ook dat veel van de columns te actualiteitsgebonden zijn en daardoor al snel hun relevantie verliezen. En doordat ze veel bekend veronderstellen bij de lezer, een grote vertrouwdheid met het reilen en zeilen van de Nederlandse samenleving, zijn ze voor de buitenlander-buitenstaander niet altijd toegankelijk. Voor de neerlandicus extra muros zijn ze razend interessant, maar tezelfdertijd ontegenwoordig moeilijk.

Besproken publicaties

- BLOKKER, JAN: *De afrekening. Kroniek van het lange jaar 2002*.
Amsterdam, De Harmonie, 2003. ISBN 90 6169 686 0. € 12,50.
- CAMPERT, REMCO & JAN MULDER: *CAMU 2002. Het jaaroverzicht van Remco Campert en Jan Mulder*. Amsterdam, De Bezige Bij, 2002.
ISBN 90 234 0029 1. € 15.
- HEIJNE, BAS: *Het verloren land. Opmerkingen over Nederland*.
Amsterdam, 2003. ISBN 90 446 0289 6. € 14,50.
- HEK, YOUP VAN HET: *Het platte land*. Amsterdam, Thomas Rap, 2002.
ISBN 90 6005 289 7. € 7,50.
- HOFLAND, H.J.A.: *Op zoek naar de pool. Het beste van H.J.A. Hofland*.
Amsterdam, De Bezige Bij, 2002. ISBN 90 234 0162 x. € 25.
- HOFLAND, H.J.A., HANS SAMSON EN LAURA SAMSON ROUS: *De Hollandse metamorfose – voorheen het poldermodel*. Amsterdam, De Verbeelding, 2002. ISBN 90 74159 43 5. € 24,50.
- STUPP, STEVEN: *Beneden de zeespiegel. Een Amerikaan in Holland*.
Amsterdam, Balans, 2003. ISBN 90 5018 6017. € 14,90.

..... Besprekingen en aankondigingen

Veronika Wenzel, *Relationelle Strategien in der Fremdsprache. Pragmatische und interkulturelle Aspekte der niederländischen Lernersprache von Deutschen*. Münster: agenda Verlag, 2002. ISBN 3896881493. € 29,90

Veronika Wenzels artikel 'Partikels in het Nederlands als vreemde taal' eerder in dit nummer van *Neerlandica Extra Muros* doet kort verslag van de kern van haar promotie-onderzoek dat in haar proefschrift *Relationelle Strategien in der Fremdsprache* in detail staat beschreven. Het gaat bij dat onderzoek om de verwerving door Duitssprekenden van talige middelen in het Nederlands waarmee je (1) je eigen standpunt kunt markeren, (2) je voorzichtig kunt uitdrukken en (3) uitdrukking kunt geven aan een verschil tussen je eigen standpunt en dat van de hoorder, zonder in die gevallen onbeleefd op de hoorder over te komen. Dat kun je bijvoorbeeld doen door middel van respectievelijk het werkwoord *vinden* (*Ik vind dat interessant* in plaats van *Dat is interessant*), het partikel *wel* (*Ik vind dat wel interessant* in plaats van *Ik vind dat interessant*) of de zogenaamde 'discourse marker' *hoor* (*Zo ervaar ik het niet, hoor!* in plaats van *Zo ervaar ik het niet*). Het onderzoek is gebaseerd op de analyse van gesprekken met een tiental Duitse studenten Nederlands en met zes studenten uit Nederland.

Die kern van het onderzoek beslaat ruim eenderde van de bijna 300 bladzijden van het proefschrift (hoofdstuk 6, blz. 131–236) en wordt voorafgegaan door vijf theoretische en methodologische hoofdstukken. Hoofdstuk 7 van het proefschrift vat de pragmatische kenmerken van de leerderstaal samen. De taal van de (Duitse) student Nederlands is direct, expliciet en beschrijvend, maakt gebruik van versterkende woorden zoals *heel* en *erg*, en lijkt zich zodoende eerder te richten op zichzelf, de spreker, dan op de hoorder. In gelijksoortige gesprekken is de taal van de Nederlander meer indirect, impliciet en evaluerend, maakt deze meer gebruik van emotionele uitdrukkingen en richt zich zodoende meer op de hoorder. In hoofdstuk 8 wordt uitgelegd dat er sowieso al culturele stijlverschillen bestaan tussen de manier waarop men in Duitsland en in Nederland in een discussie zijn argumenten naar voren brengt. Dat leidt dan tot stereotiepe beelden van de tolerante, meegaande Nederlander die compromissen sluit, en van de Duitser die onverbiddelijk op zijn standpunt blijft staan en zich niet gewonnen geeft. Het gevolg van een onvoldoende beheersing van

de Nederlandse discussiestijl door de Duitse student Nederlands is dat deze het gevaar loopt het stereotiepe beeld van de Duitster alleen maar te bevestigen. Een interessant punt in deze discussie is de plaats van de Vlaming en het Vlaams. Ondanks het feit dat de gesprekken die voor dit onderzoek werden gevoerd over de betrekkingen tussen Duitsland, Nederland en Vlaanderen gaan, wordt het Belgische Nederlands vrijwel buiten beschouwing gelaten. De culturele verschillen tussen Nederlanders en Vlamingen (die ongetwijfeld weerspiegeld worden in hun discussiestijlen) bieden een interessant perspectief voor vervolgonderzoek over (de verwerving van) regionale variatie in relationeel taalgebruik, zoals op blz. 297 ook al wordt aangegeven.

Het boek doet op een heldere manier verslag van degelijk uitgevoerd kwalitatief onderzoek, dat zowel taalkundig als taaldidactisch een stevige theoretische onderbouwing heeft. Het is jammer dat de tekst hier en daar slordig gecorrigeerd is. Zo worden er nogal wat Nederlandse woorden afgebroken midden in de lange ij en staan de werken van sommige auteurs in de bibliografie niet in de juiste chronologische volgorde.

De belangrijkste conclusie van het onderzoek lijkt op het eerste gezicht misschien nogal evident: voor de leerder van een vreemde taal is hoogfrequent informeel contact met moedertaalsprekers van de te leren taal de beste voorwaarde voor de verbetering van *fluency* in informeel taalgebruik. Maar het is juist goed dat dit door degelijk onderzoek wordt bevestigd, waardoor ook allerlei nuances en belangrijke details aan de oppervlakte komen die we niet zouden waarnemen als we alleen maar op onze dagelijkse ervaring af gingen. Dit onderzoek bewijst weer eens het nut van de taalassistent of lector, een relatief jonge persoon die de taalleerder op een school of universiteit helpt bij het aanleren van informeel taalgebruik. Het bevestigt ook het nut van een langdurig verblijf in een land waar de doeltaal wordt gesproken, zoals bijvoorbeeld vormgegeven is in het Britse hoger onderwijs met het vaak verplichte *Year Abroad*. Het is frappant dat beide vormen van informele taalverwerving tegenwoordig om louter financiële redenen uit het hoger onderwijs dreigen te verdwijnen. In dat kader is vervolgonderzoek naar de verwerving van dit en soortgelijke fenomenen door sprekers van andere moedertalen dan het Duits zeker gewenst. Bij het in kaart brengen van dat onbekende terrein kan dit proefschrift als een prachtig kompas dienen.

– Roel Vismans

Anrooij, Wim van, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, Amsterdam University Press [Salomé], 2003. ISBN 90 5356 6414. 348 blz. € 34,50.

Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van F.P. van Oostrom hebben achttien medewerkers en medewerksters van het voormalige project 'Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen' een bundel samengesteld, waarin de persoonlijkheid, het werk en het belang van zeventien '(aarts)vaders' van de

Medioneerlandistiek worden belicht. Waarom er juist zeventien zijn en waarom precies deze zeventien uitgekozen werden, wordt niet meegedeeld. Eén criterium lijkt alvast te zijn dat nog levende personen geen kans maakten om in dit pantheon te worden opgenomen. Bij een aantal persoonlijkheden zoals J. Verdam, W.J.A. Jonckbloet, J.W. Muller en J. van Mierlo zal vermoedelijk niemand aarzelen om ze een plaats onder de coryfeeën van de Medioneerlandistiek te verlenen. Bij J.J. Salverda de Grave, J. van Vloten en sommige anderen ligt dat moeilijker. Waarom bijvoorbeeld Van Vloten, die niet veel meer dan een door de kritiek algemeen als mislukt beschouwde Maerlant-editie heeft bijgedragen, zo'n prominente plaats wordt toebedeeld, is een raadsel. En dat terwijl een figuur als H. Hoffmann von Fallersleben, een van de initiatoren van de studie van de middeleeuwse letteren in de Nederlanden die al in 1820/21 (dus zeventig jaar vóór G.J. Boekenoogen) Nederlandse krantenlezers opriep om voor hem volksrijmen en poëtische teksten uit de mondelinge overlevering te verzamelen en die al in 1830 een overzicht van de Middelnederlandse literatuur schreef en vervolgens edities van de belangrijkste werken uit de canon publiceerde, slechts zijdelings vermeld wordt! En zo zijn er nog heel wat meer prominenten, die met evenveel recht een ereplaats in een boek als dit hebben verdiend, zoals J. Franck, W. de Vreese, C.C. de Bruin, K. Heeroma, N. de Paepe, M. Gysseling en de zeer recent overleden F. Lulofs, om er maar enkelen te noemen. Al bij al een nogal subjectieve keuze dus, die sommigen recht, maar velen onrecht doet.

De rode draad in het boek is het idee van een toenemende professionalisering van het vak in de loop van de laatste twee eeuwen, waarbij W.J.A. Jonckbloet als de initiator wordt voorgesteld. Inderdaad is er geen twijfel over mogelijk dat de vakgenoten vandaag de dag op heel wat professionelere manier aan het werk gaan dan vroeger het geval was. Maar kon men wat anders verwachten van pioniers zoals B. Huydecoper, J.F. Willems en Ph.-M. Blommaert, die nog zonder woordenboeken, zonder grammatica's en zelfs zonder een bruikbaar overzicht van wat er aan middeleeuwse bronnen überhaupt bewaard was gebleven, vaak alleen bouwend op de handschriften die ze zelf op veilingen hadden gekocht of voor de door hen beheerde bibliotheken hadden aangeschaft, aan de slag moesten? Wie dit boek kritisch leest, zal zelfs moeten constateren dat de toename van professionaliteit op het vlak van de middeleeuwse letterkunde gepaard is gegaan met het geleidelijk verlies van een andere competentie, die voor de meeste 'aartsvaders' van de Medioneerlandistiek een absolute vanzelfsprekendheid is geweest, namelijk de linguïstische. J. Verdam, M. De Vries, J.W. Muller, G.J. Boekenoogen, W.Gs Hellinga en ook J.J. Salverda de Grave als romanist hebben zonder uitzondering behalve letterkundige ook belangrijke taalkundige bijdragen geleverd. De verzuchting van A. Bouwman, dat 'door het uit elkaar groeien van taal- en letterkunde een diepgaande taalkundige analyse van een Middelnederlandse literaire tekst, zeker binnen het bestek van een editie, meer en meer tot de zeldzaamheden is gaan behoren' (blz. 147) is dan ook volkomen terecht en het is niet minder dan een alarmsignaal wanneer dezelfde auteur constateert dat diplomatische edities tegenwoordig een probleem vormen 'vanwege de grote ontoegankelijkheid voor met name literair georiënteerde

vakgenoten', die deze uitgaven blijkbaar wegens de ontbrekende woordverklaring niet meer kunnen lezen (blz. 148).

Der vaderen boek is een werk van specialisten over specialisten en een interessante bijdrage tot de geschiedenis van de Medioneerlandistiek. De afzonderlijke hoofdstukken zijn meestal goed geschreven maar wisselend van kwaliteit. Doordat de voetnoten bij ieder hoofdstuk naar achteren zijn verplaatst en bovendien ook nog gescheiden van de bijbehorende en per artikel gerangschikte bibliografie is er nogal wat zoekwerk nodig als men op achtergrondinformatie uit is. Het boek is door een handig namenregister ontsloten en met afbeeldingen van de behandelde personen geïllustreerd.

– *Amand Berteloot*

J.W.H. Konst, *Fortuna, Fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie 1600–1720*. Hilversum, Verloren, 2003. ISBN 90 6550 745 0. pp. 384. € 32.

Het Noodlot was een basisingrediënt van de klassieke tragedie. Naarmate het genre in de Renaissance populairder werd, werd het probleem van de verhouding tussen het klassieke Noodlot en de Voorzienigheid Gods knellender. Dat probleem is ook door literatuurhistorici gesignaleerd, maar de Berlijnse hoogleraar Jan Konst heeft nu een uitdagende oplossing gesuggereerd.

Konst ontsluit de periode 1600–1720 langs begripsmatige weg. Zijn leidraad vormt de opvatting over *Fortuna* (de onvoorspelbare godin van het geluk), *Fatum* (het noodlot in verschillende gradaties) en *Providentia Dei* (de Voorzienigheid Gods). Konst behandelt 35 drama's, in vier clusters: het toneel van Bredero, Hooft en Coster; een keuze uit Vondels oeuvre; de gruwel- en spektakelstukken van Vos en Meyer en een aantal Frans-classicistische tragedies. De selectie dekt de periode aardig, al is de bestempeling 'canon' (p. 15) wat nonchalant omdat een contemporaine topper als Bontius' stuk over het Leidens ontzet (1645) ontbreekt, terwijl bijvoorbeeld de wel opgenomen *Theseus en Ariadne* (Hooft, 1602) en *Stommen Ridder* (Bredero, 1618) in de zeventiende eeuw veel minder aandacht trokken. Maar het gaat Konst niet om de receptiegeschiedenis; de selectie is gemaakt om zijn centrale begrippen te illustreren.

Per cluster schetst hij hoe de visies op *Fortuna*, *Fatum* en *Providentia Dei* samenhangen met beproeving, genade en straf. Daarbij worden ook andere noties betrokken, zoals senecaans-scaligeriaanse en aristotelische dramaconventies en denkbeelden uit het stoïcisme en het debat over de vrije wil. De rol van *Fortuna* blijkt al gauw ondergeschikt – zij is wellicht in het komische toneel belangrijker (bijvoorbeeld in Hoofts *Warenar*), maar dat bespreekt Konst niet. In de tragedie spitst de zaak zich toe op de Voorzienigheid Gods, die al het andere (ook het Noodlot) als instrument kan gebruiken, versus het klassieke Noodlot in stoïsche zin, dat mensen en goden beheerst. Vondel bijvoorbeeld verbindt de *Providentia Dei* met de verantwoordelijkheid van de mens, die schuldig is aan zijn (vrije) keuzes. Hij tekent de gewetensconflicten zelfs zo sterk dat de toeschouwers actief bij de schuldvraag betrokken worden: ook zij

moeten een keuze maken. Tegenover Vondel staan Vos en Meyer, die het onrechtvaardige Noodlot als motor van gruwelijk gedrag tekenen, dat de mens tot onvrijwillige schuld doemt. Volgens Konst is in hun gruweldrama's met klassieke stof toch ook het Godsbestuur het fundament, maar zijn redenering overtuigt niet helemaal. Het ongebreidelde kwaad was inderdaad ondenkbaar voor christenen, maar de suggestie dat de Voorzienigheid dergelijk onheil automatisch voorkomt, gaat mijns inziens te ver (p. 262). Bij Vos en Meyer moesten de toeschouwers hun normbesef even actief bewaken als bij Vondel.

Konst ziet het Godsbestuur eveneens als grondslag van het Frans-classicistische en het vroege toneelcluster, maar hij moet nogal wat kwesties verdoezelen om die stelling te onderbouwen. Hoe de *Providentia Dei* zich in Frans-classicistische drama's verhoudt tot de partijdigheid van de mythologische goden en tot het meervoudig perspectief op goed en kwaad, verklaart hij bijvoorbeeld niet. De meeste problemen rijzen bij het vroege drama. Hooft, Bredero en Coster geven weliswaar ook bij niet-christelijke stof (soms!) aanwijzingen voor de almachtige Voorzienigheid Gods, maar het punt is dat Die de verhalen veel minder domineert dan bij latere auteurs. Konst laat hier bovendien nogal wat bronmatige (Bredero) en historisch-politieke achtergronden (Coster, Hooft) onbesproken. Zo wordt bij *Geeraerd van Velsen* bijvoorbeeld de schuld kwestie genegeerd. Helemaal bont maakt hij het bij *Granida* – dat als pastoraal spel natuurlijk niet in dit boek thuishoort – dat zonder aandacht voor de platoonse elementen in een kader van benarde beproeving gewrongen wordt.

Met zijn begripsmatige benadering heeft Konst een aantrekkelijke visie op de Nederlandse renaissancetragedie gegeven, die vooral voor Vondels oeuvre overtuigend is. Het is jammer dat niet getoetst is hoe tussen 1600 en 1720 andere auteurs van bijbeldrama's tegen de *Providentia Dei* aankeken. Nu wordt Vondels isolement uitsluitend duidelijk via schrijvers die de verhouding tussen klassieke en christelijke denkbeelden impliciet hielden. Helaas biedt Konst in zijn abstraherende beschouwingen over deze niet-bijbelse drama's niet steeds voldoende ruimte voor factoren als de historische achtergronden en de verbeelding van de klassieke wereld (en evenmin voor veel debat met andere studies). Hoe ver Konst's stellingen reiken, is dus nog onduidelijk, maar dat de studie van de tragedie hier voor ondergang behoed is, is zeker.

– Lia van Gemert

Marijke Barend-Van Haeften en Bert Paasman (red): *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië. Bloemlezing van Kaapteeksten uit de Compagniestijd*. Hilversum, Verloren, 2003.
ISBN 90 6550 688 8. pp. 192. € 19.

Voor wie zich interesseert voor Nederlandse teksten die uit het contact met Zuid-Afrika zijn voortgekomen, is *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië* een belangwekkende uitgave. In een 'verantwoording' bij hun bloemlezing melden Marijke Barend-Van Haeften en Bert Paasman dat ze gekozen hebben voor 'teksten die kolonisten en passanten in het Nederlands schreven over hun

verblijf aan de Kaap'. Het blijkt echter dat ze in hun selectie eenzijdiger te werk zijn gegaan en de voorkeur hebben gegeven aan geschriften van passanten boven die van kolonisten. Daardoor past deze bundel grotendeels in de categorie reisliteratuur. Waarom desondanks de Duits klinkende term 'Kaapteksten' in de ondertitel gebruikt wordt is mij niet duidelijk.

De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië bevat een twintigtal teksten die tussen 1595 en 1803 zijn ontstaan. Daarin valt de periode (1652–1799) toen de Verenigde Oost-Indische Compagnie aan de Kaap de scepter zwaaide. Criterium voor opname in de bundel was volgens de redacteurs dat de teksten leesbaar, levendig en belangwekkend van inhoud moesten zijn. Om de leesbaarheid voor een breder publiek te vergroten hebben de uitgevers de oorspronkelijke tekst qua spelling, hoofdlettergebruik en interpunctie gemoderniseerd maar dan wel zo dat geen woorden weggelaten of toegevoegd werden, noch van volgorde gewisseld. Met deze benadering is deze uitgave van deels nooit eerder gepubliceerde teksten niet wetenschappelijk in de strikte zin van het woord, maar het is wel een boek dat men met genoegen leest. Met uitzondering van één tekst die door een 'belesen thuisblijver' werd geschreven, is al het materiaal afkomstig van Nederlanders, een enkele Vlaming (Reynier Adriaensen) en een vernederlandste Duitser (Jacob Haafner). De meesten daarvan hadden hun eigen ervaringen, observaties, overlevingsverhalen, avonturen en gevoelens neergepend voor een lezerspubliek in patria dat niets liever deed dan dit soort teksten verorberen – voor zover ze toen gepubliceerd waren. Wij lezen deze bundel met evenveel belangstelling; hij biedt een gevarieerd beeld van het bestaan van hen die tijdelijk in de VOC-nederzetting aan de Cabo de Goede Hoop (overigens nooit 'Kaapstad' genoemd in die tijd) verbleven, op weg daarheen strandden, of die in de omliggende gebieden rondtrokken.

Marijke Barend-Van Haeften en Bert Paasman beginnen hun selectie met een fragment van de onderkoopman Willem Lodewycksz. die in 1595 met de eerste Nederlandse expeditie onder leiding van Cornelis de Houtman om de Kaap naar Indië was meegevoeren. Lodewycksz. doet onder meer verslag van zijn kennismaking met Kaap Agulhas (het meest zuidelijke puntje van Afrika) en het gebied dat thans Mosselbaai heet en hij vertelt over de inboorlingen die hij er ontmoet. Na dit verhaal volgen een tiental teksten uit de zeventiende eeuw en negen uit de achttiende eeuw, beginnend met het relaas van Nicolaas de Graaff die al in 1640 voet aan wal zette op de Kaap en er nog vele malen zou teruggekomen. Op hoge leeftijd beklom hij zelfs de Tafelberg en berekende als eerste de hoogte ervan. De Tafelberg was in 1665 ook een bijzondere attractie voor Wouter Schouten die eenmaal boven en wellicht als eerste in de geschiedenis 'een sober doch vermakelijk middagmaal van kaas, bisschuit, anijsarak ende voorts een dronkje van den klaren' genoot. Zoals Nicolaas de Graaff, Aernout van Overbeke en een aantal andere landgenoten weidt Schouten ook uit over de inheemse bevolking, de Khoikhoi, destijds de Hottentotten genoemd, wier primitieve kleding, gebruiken, taal ('klokkende spraak'), gebrek aan hygiëne en wat dies meer zij, minder geapprecieerd werden. Boeiend zijn ook de fragmenten waarin uitgeweid wordt over de gebruiken van de Europese kolonisten

op de Kaap alsook van de vrijburgers die zich op boerderijen in het binnenland gevestigd hadden. Maria van Riebeeck, kleindochter van de eerste commandeur, had in 1711 wel oog voor de hoofse zwier van de gouverneur maar verder vond ze het op de Kaap maar 'op zijn Hottentots'. Alleen het eten is er volgens haar beter dan in Batavia en dat geldt ook voor het klimaat. Doordat heel wat reizigers op doorreis waren vanuit of naar Batavia werden beide VOC-vestigingen soms met elkaar vergeleken, hetgeen interessante leesstof oplevert. Wat de blanke samenleving betreft ligt bij de tekstfragmenten het accent veelal op het kleinburgerlijke leventje en op de oppervlakkigheid van het bestaan, de hebzucht van de handelaars en van hen die logement aan reizigers verschaffen, het smijten met geld, de onmenselijkheid van de slavenhandel, enz. Anderen hebben oog voor de schoonheid van de natuur, de ongelooflijke variëteit aan verbouwde producten. Naast veel negatiefs dus ook veel positiefs, maar het positieve treft de reiziger van toen minder aan bij de Kaapse mens dan bij de Kaapse natuur.

Om wat variatie te scheppen hebben de redacteurs tussen de uittreksels uit reisverslagen ook dagboekfragmenten, brieven, liedjes en een paar gelegenheids-gedichten geplaatst. Wat de poëzie betreft geven de uittreksels uit Jan de Marre's lofdicht *Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop* uit 1746 aan hoe positief de beleving van de Kaap met zijn arcadische schoonheid voor sommigen geworden was.

Al de teksten zijn voorzien van een bondige inleiding. Aan het hele corpus gaat ook een nuttige algemene inleiding vooraf over onder meer de eerste nederzetting aan de Kaap, het eerste contact met en de Nederlandse perceptie van de Khoikhoi en over Nederlandse (literaire) teksten uit de VOC-tijd die over de Kaapkolonie handelen. De selectieve bibliografie evenals de illustraties (tekeningen, etsen, landkaarten en een mooi stadsgezicht van de Kaap uit 1777 door Johannes Schumacher) verhogen de kwaliteit van deze uitgave.

– Wilfred Jonckheere

Benno Barnard, Paul de Wispelaere (samenstellers): *Het land van de mosselelers. 150 jaar Vlaamse vertelkunst*. Amsterdam, Contact, 2002. 656 pp. ISBN 90 25406 467. € 45.

In *Het land van de mosselelers* presenteren Benno Barnard en Paul de Wispelaere het allerbeste uit 150 jaar Vlaamse vertelkunst. Ze beginnen bij Hendrik Conscience en eindigen met Leo Pleysier. Recente literatuur werd niet opgenomen. Niet nodig, lezen we in de flaptekst, omdat het recente Vlaamse proza 'vrijwel integraal' in Nederland werd gepubliceerd. Maar betekent dat, dat de doorsnee aardappeleter (om in de terminologie van Barnard en De Wispelaere te blijven) weet wat de jonge mosseleler schrijft? Ik geloof van niet. Ik ben er zelfs van overtuigd dat de doorsnee Nederlander, net als de gemiddelde buitenlander – want waarom zou deze bundel niet ook door een buitenlander ter hand genomen worden – onvoldoende is geïnformeerd over juist de recente ontwikkelingen in de literatuur uit Vlaanderen.

Literatuur vindt zijn plaats, krijgt zijn waarde in een context. Jammer genoeg hebben de samenstellers van *Het land van de mosselelers*, noch bij de samenstel-

ling noch in de inleiding van de gelegenheid gebruik gemaakt om de gepresenteerde literatuur uitdrukkelijk in een bredere Nederlandstalige, internationale en historische context te plaatsen.

Het land van de mosselelers heeft het karakter van een willekeurig mozaïek. Was dat de bedoeling? In de flaptekst lezen we: de samenstellers willen '[...] de bestaande clichés over de "barokke" Vlaamse stijl, de "fascistoïde" Vlaamse beweging en het "sappige" dialect zowel bevestigen als bestrijden'. Kan dat zonder duidelijk verantwoorde keuzes? Vlaamse clichés bevestigen is niet moeilijk; plaats Timmermans maar naast Van der Hallen en Streuvels. Maar clichés bestrijden? Bestrijden impliceert relativiseren, variëren, problematiseren ... Om een cliché als dat van het nepotisme in de Vlaamse literaire wereld te bestrijden, is het dus niet voldoende om niets van Paul De Wispelaere in de bundel op te nemen. Om clichés ter discussie te stellen, moet men de achterliggende structuren zichtbaar maken en zich waar nodig van deze structuren distantiëren.

De inleiding, die de ontwikkelingen van de Vlaamse literatuur tussen 1830 en 1980 zou moeten schetsen, blijft vaag. Vooral het overzicht van de ontwikkelingen van de literatuur in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog beperkt zich tot de presentatie van een waaier van thema's. Geen problematiseringen van bekende concepten en bijna geen verwijzingen naar de ontwikkelingen buiten Vlaanderen! Een en ander is, zeker voor een buitenlander moeilijk te volgen. Waarom worden bijvoorbeeld de Vijftigers in de inleiding pas bij Paul Snoek en niet bij Boon en Claus vermeld? En om bij de laatste auteurs te blijven: waarom wordt niet echt toegelicht hoe Boon het genre van de roman 'aan de orde' heeft gesteld, zoals in de summier biografische gegevens wordt vermeld, en wordt niet verklaard waarom juist Hugo Claus steeds weer als 'serieuze' Vlaamse kandidaat voor de Nobelprijs wordt voorgedragen? Toch niet omdat zijn werk 'nu eens experimenteel [...] dan weer naturalistisch, kitscherig, historisch, surrealistisch, platvloers, maniëristisch of mythisch – of dat alles door elkaar heen' (p. 644) is? Erg overtuigend klinkt dit niet.

De samenstellers van *Het land van de mosselelers* beginnen de tekst op de achterflap met de bekende zin: 'Nederland en Vlaanderen zijn twee landen gescheiden door één taal'. Over deze grens hadden ze kunnen schrijven, rond deze grens hadden ze de fragmenten en verhalen kunnen selecteren. Want dat het een grens is, dat is zeker, misschien is het wel dé grens die Nederlanders en Vlamingen aan en in hun literatuur fascineert.

De opgenomen teksten maken het boek van Barnard en De Wispelaere bijzonder bruikbaar voor het onderwijs in het buitenland – maar over het fenomeen van de Vlaamse literatuur komt de lezer maar weinig nieuws te weten.

– Herbert Van Uffelen

Scheltjens, Werner: *Bibliografie van de Nederlandse literatuur in Nederlandse vertaling / Bibliografija niderlandskoj literatury na ruskom jazyke*. Sankt-Peterburg, Aletejja, 2003, 301 blz.

Neerlandici *intra muros* hebben doorgaans geen belangstelling voor wat er met hun taal en literatuur buiten de grenzen wordt aangevangen. Deze lacune wordt

gelukkig opgevuld door mensen die het Nederlands in den vreemde doceren en, in het geval van de Slavische wereld, Vlaamse en Nederlandse slavisten. Voor menig Oost-Europeaan zijn zij immers het eerste aanspreekpunt, de *go-between* tussen hun eigen cultuur en die van de Lage Landen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de *Bibliografie van Nederlandse literatuur in Russische vertaling* het werk is van een Vlaamse slavist.

Voor zijn indrukwekkende bibliografie is Werner Scheltjens te rade gegaan bij zijn leermeester, de Leuvense slavist Emmanuel Waegemans, die samen met Cees Willemsen in 1991 een *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling 1789–1985* heeft uitgegeven. Dit betekent onder meer dat van elke vertaling – ook die in verzamelbundels – een aparte beschrijving wordt opgenomen en dat het origineel met publicatiedatum wordt vermeld. Scheltjens heeft zijn leermeester zelfs overtroffen door tijdschriftpublicaties op te nemen. Hij kon daarvoor weliswaar een beroep doen op de cartotheek van de Russische Nationale Bibliotheek in Petersburg en op een hele resem bibliografieën, maar gezien de lamentabele Russische kennis van het Nederlands moest hij alles *de visu* natrekken. Dat hij daarbij vaak voor raadsels kwam te staan en op dwaalsporen werd gebracht, hoeft niet te verwonderen. De bibliografie is uit twee delen opgebouwd: vertalingen in bundels en vertalingen per auteur. Het eerste deel maakt nog een verder onderscheid tussen (anonieme) sprookjesbundels en verzamelingen van verschillende auteurs. Via een ingenieus systeem van kruisverwijzingen en registers op (de Russische spelling van de) auteursnaam, jaar van uitgave, vertaler en originele titel ontsluit Scheltjens voor eens en voorgoed de Nederlandse literatuur in Russische vertaling. Het geheel wordt voorafgegaan door een essay van Irina Michajlova (Sint-Petersburg) over ‘De Nederlandse literatuur in het Russisch: twee eeuwen geschiedenis’. In tegenstelling tot de rest van de bibliografie, die tweetalig is, is Michajlova’s miniatuurgeschiedenis alleen in het Russisch afgedrukt. De Nederlandse versie is echter al grotendeels in *Neerlandica extra Muros* (39, 2001/1, 1–14) verschenen en maakt eigenlijk geen gebruik van Scheltjens’ werk. Zo concentreert ze zich vooral op de canon van de Nederlandse literatuur en sluit ze haar ogen voor de ongemene populariteit van bijv. Simon Carmiggelt of... de Brugse communist Marc Braet. Anderzijds merkt ze terecht op dat de Russen een ongewone belangstelling hebben voor historische werken (De brieven van Vincent van Gogh, het werk van Huizinga). Dat de Vlamingen met 80 van de 250 vermelde auteurs goed vertegenwoordigd zijn, vindt ze geen vermelding waard. Het moge bovendien duidelijk zijn dat er nog heel wat onderzoek dient te gebeuren naar bijv. de functie van intermediaire vertalingen of naar het hoe en waarom van precies deze of gene vertaling. We zouden er bijgevolg goed aan doen om slavisten of neerlandici met belangstelling voor Rusland op de bibliografie zelf los te laten. Eindelijk beschikken ze over een werkinstrument om het onderzoek naar de receptie van de Nederlandse literatuur in Rusland serieus aan te vatten. En in combinatie met de *Russische bibliografie over Nederland en over Russisch-Nederlandse betrekkingen 1700-2000* (Sint-Petersburg, 2003) is er geen excuus meer om de relaties tussen Rusland en de Nederlanden verder te verwaarlozen.

– Dr. Wim Coudenys

Ilona Riek, Friso Wielinga, *Niederlande- und Belgienforschung in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Bestandsaufnahme der Jahre 1995–2002*. Unter Mitarbeit von Birte Brackmann und Ruth Zeddies. Münster / New York / München / Berlin, Waxmann, 2003, 159 blz.
ISBN 3 8309-1250-I. € 12,90.

‘In de Bondsrepubliek Duitsland’, betogen Ilona Riek en Friso Wielinga, de samenstellers van deze publicatie die is uitgegeven door het *Zentrum für Niederlande-Studien* in Münster, ‘is de politieke en wetenschappelijke belangstelling voor Nederland en België in de afgelopen jaren duidelijk gegroeid.’ Ze wijzen vervolgens op de vele netwerken en grensoverschrijdende projecten tussen de deelstaat Noordrijn-Westfalen en Nederland. Uit een in deze bundel opgenomen overzicht van onderzoek naar Nederland en Vlaanderen in heel Duitsland blijkt dat er meer dan vijfhonderd projecten zijn. Bijna de helft daarvan ligt op het gebied van rechten en economie. De taal- en cultuurwetenschappen nemen er meer dan tweehonderd voor hun rekening. De samenstellers hanteren een zeer brede opvatting van het begrip project waaronder habilitaties, dissertaties, doctoraalscripties maar ook allerlei artikelen vallen.

Dicht bij de Nederlandse en Belgische grens wordt vanzelfsprekend meer onderzoek naar Nederland en Vlaanderen gedaan dan in andere delen van Duitsland. Van de vakgroepen Nederlands – Berlijn, Keulen, Leipzig, Münster en Oldenburg – liggen er immers al drie in de grensregio’s. Opvallend is echter het grote aantal projecten dat niet in grensregio’s plaatsvindt, zoals in Berlijn (twintig, meer dan in Keulen), maar ook in Baden-Württemberg, Beieren en Jena (Thüringen). Dat de universiteit Münster zo goed is vertegenwoordigd, heeft er overigens vooral mee te maken dat de gegevens daar het gemakkelijkst toegankelijk waren.

Een indicatie voor de Duitse belangstelling voor het Nederlandstalige gebied is te vinden in de gegevens over projecten buiten de vakgroepen Nederlands en het *Zentrum für Niederlande-Studien* in Münster. Een paar cijfers uit de bundel: 61 projecten houden zich bezig met grensregio’s in Europa, 60 met de arbeidsmarkt en het poldermodel, 37 met Nederlandse literatuur en 34 met het beeld van Duitsland en Nederland. Vooral de zestig projecten uit de vakgroepen economie en rechten waar in het bijzonder de Nederlandse arbeidsmarkt en het poldermodel worden bestudeerd, maken duidelijk dat wetenschappers snel reageren op de nieuwe ontwikkelingen in het buurland. Wellicht te snel, gezien de korte bloei en geruisloze ondergang van het economische succes van Nederland. Of het onderzoek met de titel: ‘Nederland – Een voorbeeld voor Duitsland?’ ooit zal worden afgesloten, althans onder deze titel, waag ik te betwijfelen. Interessant is ook dat klassieke thema’s als de Tweede Wereldoorlog en het drugsbeleid nauwelijks voorkomen, maar dat onderzoekers zich wel richten op nieuwe ontwikkelingen als euthanasie en migratie. De schilderkunst van de Gouden Eeuw blijft bij onderzoekers in Duitsland onverminderd populair.

Het onderzoek en de publicaties van de medewerkers van de vakgroepen Nederlandse taal- en letterkunde verschilt nauwelijks van dat van hun collega’s in Nederland en Vlaanderen. Nauwelijks, want er komt een element bij waaruit

blijkt dat zij zich bewust zijn van de cultuur waarin ze werken. Enkele hoogleraren Nederlands bereiden op het ogenblik bijvoorbeeld een eigen, specifiek voor de Duitse lezers geschreven literatuurgeschiedenis voor, waarbij zij andere accenten zullen leggen dan hun collega's in Nederland en Vlaanderen.

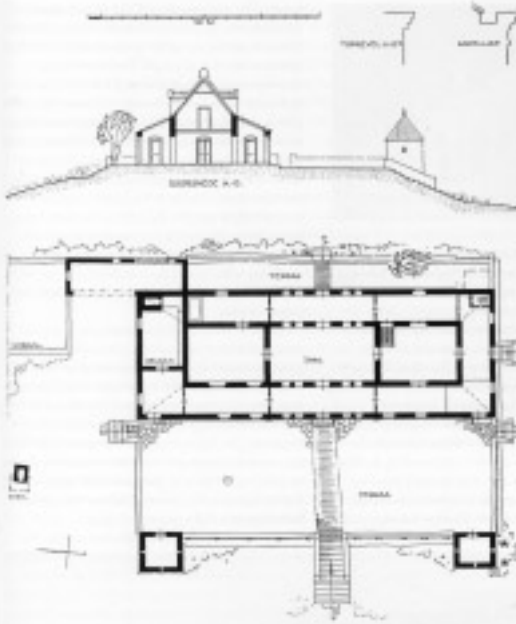
Het is opvallend dat de meeste 'projecten' interdisciplinair en comparatistisch zijn. Toch is het niet zo dat het voor Duitse onderzoekers vanzelfsprekend is om beide cultuurgebieden te beschrijven en over de grenzen van hun eigen vakgebied heen te kijken. Wie zijn project wil laten subsidiëren, moet zich in veel gevallen aan de richtlijnen van subsidiegevers houden die veel waarde hechten aan beide begrippen.

Dat deze gegevens in een boek worden gepubliceerd maakt duidelijk dat de samenstellers van deze bundel niet over subsidie te klagen hebben. Juist voor dit soort informatie, die snel verander; en aanvulling behoeft, is het internet zeer geschikt. Ook daarop is een versie te vinden: om de gegevens makkelijker toegankelijk te maken, gericht te kunnen zoeken en het bestand aan te vullen, heeft het *Zentrum für Niederlande-Studien* een databank opgezet: www.forschungsdatenbanknl.de

– J. Grave

C.L. Temminck Groll & W. van Alphen: *The Dutch overseas, architectural survey: the mutual heritage of four centuries in three continents*. Zwolle, Waanders, 2002. 479 pp.
ISBN 90 400 8743 1. € 50.

In zijn inleiding typeert de eerste auteur van het schitterende *The Dutch overseas*, al een mensenleven werkzaam als architect en docent in de monumentenzorg, het boek als een 'inleiding met dia's' maar het is gelukkig heel wat meer. Het geeft een overzicht van het Nederlandse bouwkunstig erfgoed op plekken buiten Europa die vroeger op enigerlei wijze met de Nederlanden verbonden waren of soms nog zijn: in Indonesië, Maleisië, India, Sri Lanka, Brazilië, Suriname, de Antillen, Ghana, Zuid-Afrika en zo meer. De auteurs doen dat aan de hand van voorbeelden, een inventarisatie wil het boek niet zijn. Het belangrijkste doel van de studie is, en dat is nieuw, naast de verschillen als gevolg van ongelijke lokale omstandigheden, vooral de samenhang te laten zien tussen bouwwerken in drie verschillende continenten en die in de Nederlanden. Daarmee willen de auteurs de basis leggen voor verder onderzoek, niet zozeer naar 'Nederlandse huizen in de tropen' als wel naar de vergelijkbare maar aan de lokale omstandigheden aangepaste structuren waarop dat bouwen berustte. Zij hopen dat hun studie ertoe zal leiden dat dit cultureel erfgoed behouden blijft dan wel zal worden, want er is al veel verdwenen en er dreigt nog meer verloren te gaan. Juist terwille van de samenhang geven de auteurs ook voorbeelden (die zij illustreren met oude tekeningen, plattegronden e.d.) van al ten onder gegane bouwwerken. Met dit al is het boek natuurlijk geen geschiedenis van de Nederlandse architectuur met zijn pioniers en navolgers, al kom je ook vooraanstaande architecten als Berlage en Rietveld tegen, resp. in Indonesië en

(b) Strip, staff-went coast, built about the same time ('foundation', A.J.A. Schrevers 1983). Rear gallery with 'Serlio' stairs in yellow brick, leading to the steep wooden stairs to the bedrooms under the roof, ventilated by the nearby breezes (TG 1981).

Country seats from the first half of the 18th century:

(a) Alenciers, near the north coast, approx. 1700; gallery all around and 2 towers. Restored 1963-65 ('foundation', S. Alexander and in use by the Royal Navy as an educational centre (renowned drawing H. van der Wal, *Oedra* 1939, 231).

(c) Savonet, north-west, approx. 1793. Large house with galleries at the front and back, and many outbuildings. 'Serlio' stairs at the front. The main roof collapsed in 1999 (TG 1976).

Verkleinde bladzijde uit het besproken boek.

op Curaçao – maar die hadden hun sporen uiteraard al in Nederland verdiend. ‘Grote namen’ vind je in dit boek verder niet veel, wat niet betekent dat het bewaard geblevene niet de moeite waard zou zijn.

De auteurs beschrijven naast objecten als forten, overheidsgebouwen, kerken, synagogen, magazijnen, begraafplaatsen, landhuizen en andere woonhuizen ook stadsplanning, stratenloop, woonwijken e.d. Zo laten zij zien dat in de plattegrond van Manhattan Nederlandse invloeden aanwijsbaar zijn en vergelijken zij die plattegrond met die van Willemstad op Curaçao en Recife in Brazilië, tonen overeenkomsten tussen de stadsplanning van Kaapstad en Paramaribo, tussen wijken in Hilversum en Kota Baru (Indonesië) en tussen landhuizen op Curaçao en in Zuid-Afrika. Bij die laatste vergelijking signaleren de auteurs niet alleen een vergelijkbare bouwwijze maar ook een vergelijkbare ligging: dergelijke huizen passen altijd fraai in het landschap, hebben een mooi uitzicht en zijn koel. Het vinden van mooie plekjes was Nederlanders wel toevertrouwd!

In hoofdstuk 1 verantwoorden de auteurs hun werkwijze, behandelen de namen van hun objecten en geven de ‘historische context’ van hun werk. Hoofdstuk 2 bevat voorbeelden uit Azië (achtereenvolgens in Indonesië, India, Sri Lanka en elders), hoofdstuk 3 gaat over Amerika (Noord-Amerika, Brazilië, de Nederlandse Antillen en Aruba, Suriname, en Guyana), hoofdstuk 4 behandelt Afrika (eerst de eilanden Mauritius en Gorée, dan Ghana en Zuid-Afrika). Het boek wordt afgesloten met enkele registers. De behandeling van ieder land begint met een inleiding met meteen daarna een algemene bibliografie; daarop volgt een rondgang in de volgorde topografisch – chronologisch – typologisch. Voor Curaçao betekent dat bijvoorbeeld dat eerst de hoofdstad wordt behandeld te beginnen met de oudste gedeelten en daarbinnen achtereenvolgens het stadsplan, de versterkingen, overheidsgebouwen, religieuze gebouwen, sociale instellingen, magazijnen, begraafplaatsen, patriciërshuizen en landhuizen – voor zover in dat gebied aanwezig dan. Na de hoofdstad volgt de rest van het eiland volgens dezelfde indeling. Bibliografische verwijzingen zijn steeds zo dicht mogelijk bij de beschrijving van de bouwwerken opgenomen; een samenvattende bibliografie achterin ontbreekt.

Wat zal ik er verder over zeggen? In ieder geval dat het illustratiemateriaal overvloedig is en van voortreffelijke kwaliteit – de nu bijna 80-jarige Temminck Groll kan ook dit op zijn conto schrijven, want veel van de zwart-wit en kleurenfoto’s heeft hij de afgelopen veertig jaar zelf gemaakt. Het is een, zoals gezegd, schitterend boek waar je uren in kunt lezen en kijken. Het is daarom ongetwijfeld een koffietafelboek met zijn prachtige illustraties, zijn omvang van 28,5 bij 23,5 cm. en zijn gewicht van bijna drie kilo. Maar het is ook een standaardwerk waar de auteurs, uitgeverij Waanders en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg die als mede-uitgever fungeerde, trots op kunnen zijn. Ik begrijp dat het boek in het Engels is uitgebracht maar een Nederlandse uitgave lijkt me zeer gewenst. Ook in deze Engelstalige editie hoort het boek bij elke vakgroep Nederlands binnen en buiten Nederland en Vlaanderen aanwezig te zijn.

– H.J. Boukema

William Z. Shetter

• • • • •

In het jaar 1955 kwam ik naar Nederland om mij in Leiden een jaar lang te laten inwijden in de geheimen van de Nederlandse dialectologie. Toen in de loop van dat jaar bleek dat er dringend behoefte bestond aan lesmateriaal Nederlands voor Engelstaligen, werd mij gevraagd om uit de losse pols een bescheiden leerboek samen te stellen. Het illustreren van de vele kronkelwegen van de Nederlandse woord- en zinsstructuur alsmede het verschaffen van vertaal oefeningen bracht met zich mee dat ik enkele honderden voorbeeldzinnen moest bedenken. Waar kon ik dat soort materiaal vinden? Uit het dagelijks leven om me heen, dat lag toch voor de hand.

Nu ik die eerste druk weer eens opensla, heeft dat voor mij iets vertederends. De geuren en kleuren van het Nederland van bijna een halve eeuw geleden, het Holland van Jip en Janneke, waaien me als het ware van de bladzijden tegemoet. Een paar voorbeelden, letterlijk geciteerd.

Nederland was toen nauwelijks over de oorlog heen:
Een jaar of vijftien geleden, voor de oorlog, stonden er nog een heleboel bomen in het park aan de overkant. Wat is er gebeurd?

Er heerste nog een bijna landelijke stilte en eenvoud:
In Nederland zie je niet veel verkeerslichten, zelfs in de steden.

Om de haverklap is er sprake van fietsen, maar het autoverkeer schijnt nauwelijks mijn aandacht getrokken te hebben. In de hoogtijdagen van de verzuiling had ik maar een zwak vermoeden van wat dat woord allemaal inhield, wat me niet belette om overal kerken om me heen te zien:
Deze stad heeft een bibliotheek en vier kerken. Ons stadhuis lijkt op een kerk.

De tijd van de supermarkt lag nog in het verre ver-schiet:

De mensen hebben een winkel in het huis en wonen boven of achter de winkel.

Wie herinnert zich nog een tijd toen alles aan huis verkocht werd?

Melk, brood, kolen en zelfs groente en vis worden in Holland allemaal thuis bezorgd.

Vrijwel iedereen moest in die jaren tevreden zijn met krappe behuizing:

Meneer en mevrouw H. wonen op een kamer in de T.straat. De kamer is niet groot, maar groot genoeg.

Dat er nog aan alles tekort was leerde ik al spoedig accepteren als iets vanzelfsprekends:
Sinaasappels zijn hier niet te krijgen. Soms is er geen boter te krijgen.

En ook de armoede die overal heerste:
Zij fietst graag, maar zij is te arm om een fiets te kopen. Er wordt hier margarine gegeten omdat boter zo duur is.

Uit andere zinnen blijkt dat iedereen een hoed droeg en dat er in de winter op Friese doorlopers geschaatst werd. En dat kennis van het Engels nog heel beperkt was. Mijn buitenlandse ogen zagen nogal eens wat eigenaardigs:
In dit land kun je haver-mout in een fles kopen. Wist je dat? Zij wachten op de tram, maar zij praten niet.

De havermoutflessen van de melkboer zijn allang verdwenen. Maar wat dat laatste betreft, vraag ik me af of de gereserveerde Nederlanders wel zo anders zijn geworden.

..... *Auteursgegevens bij NEM-1, 2004*

Hans Beelen is als docent verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar historische literatuur en taaldidactiek.
e-mail: johannes.beelen@uni-oldenburg.de

Ludo Beheydt is hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve en bijzonder hoogleraar 'De Nederlanden in de wereld' aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert geregeld over Nederlands als vreemde taal en over 'Cultuur en maatschappij' in de gelijknamige kroniek in *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: beheydt@lige.ucl.ac.be

Amand Berteloot is hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Hij publiceert op het gebied van de Nederlandse taalkunde en de letterkunde van de Middeleeuwen.
e-mail: bertelo@uni-muenster.de

H.J. Boukema, als neerlandicus voorheen werkzaam aan de Universitas Indonesia (Jakarta) en de Ankara Universitesi (Ankara), was lange tijd redacteur van *Neerlandica Extra Muros*. Tegenwoordig is hij uitbater van Antiquariaat des Indes te Driebergen (www.antiqbook.nl/desindes) dat zich specialiseert in boeken over Nederlands-Indië/Indonesië, de Nederlandse Antillen & Aruba, Suriname en over Nederlandse literatuur en geschiedenis.
e-mail: antiquariaat.desindes@freeler.nl

Wim Coudenys doceert Russische geschiedenis aan de KULeuven en doet onderzoek naar Belgisch-Russische relaties, de receptie van Russische (literaire) thema's in de Nederlanden en Russische emigratiegeschiedenis.
wim.coudenys@arts.kuleuven.ac.be

Lia van Gemert is hoogleraar Vroegmoderne Nederlandse literatuur aan de Universiteit Utrecht.
e-mail: Lia.vanGemert@let.uu.nl

Jaap Grave is als wetenschappelijk medewerker moderne Nederlandse letterkunde verbonden aan de Freie Universität Berlin.
e-mail: jaap.grave@netsurf.de

Joop van der Horst is hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven voor historische taalkunde van het Nederlands.
e-mail: joop.vanderhorst@arts.kuleuven.ac.be

Jeroen Jansen is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is medewerker binnen het NWO-project 'Imitation: between Plagiarism and Originality. The Scope and Boundaries of Textual Imitation (*imitatio auctorum*) in European Literature from c. 1500 to c. 1700: Italy, France, Netherlands
e-mail: jeroen.jansen@hum.uva.nl

Wilfred Jonckheere is emeritus hoogleraar Nederlandse letterkunde, Universiteit van Natal (Pietermaritzburg). Hij publiceerde *Van Mafeking tot Robbeneiland. Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996* (Nijmegen, 1999).
e-mail: jonckheere@absamail.co.za

Piet de Kleijn doceert Nederlands als tweede taal en Frans aan het Talenpracticum van de Nuffic in Den Haag. Is sinds 1981 docent aan de Zomercursus Nederlandse taal en cultuur (Breukelen/Zeist) en verzorgt sinds 1987 de didactiekcolleges voor het Seminarium voor Nederlandse taal en cultuur (Amsterdam). Hij is de auteur van onder andere *Alexander: leerboek ter uitbreiding van de woordenschat van anderstaligen* (1986, uitgave in eigen beheer) en van het *Combinatiewoordenboek* (Amsterdam, 2003).
e-mail: pdkleijn@euronet.nl

Bart Moeyaert (1964) debuteerde met het autobiografische *Duet met valse noten* (1983) toen hij negentien was. Moeyaerts werk, zoals o.a. *Blote handen*, *Het is de liefde die we niet begrijpen* en *Broere*, wordt door critici poëtisch, sfeervol, en filmisch genoemd. De

boeken zijn vaak bekroond in binnen- en buitenland en tot hiertoe in veertien talen vertaald. Bart Moeyaert is ook actief op de planken als verteller en acteur, schreef een aantal scenario's voor televisie, en debuteerde als dichter met *Verzamel de liefde*. Meer info over de schrijver op www.bartmoeyaert.com.

William Z. Shetter is emeritus hoogleraar Germaanse talen en taalkunde, Indiana University, Verenigde Staten.
e-mail: shetter@indiana.edu

Herbert Van Uffelen is als hoogleraar verbonden aan de Universität Wien. Hij leidt aldaar de vakgroep Nederlands, is hoofdcoördinator van NEDWEB (www.ned.univie.ac.at) en publiceerde over de receptie van de Neder-

landse literatuur in het buitenland en over ontwikkelingen in de moderne Nederlandse literatuur.

e-mail: herbert.van-uffelen@univie.ac.at

Roel Vismans is Senior Lecturer in Dutch aan de University of Sheffield en redacteur van *Neerlandica extra muros*.

e-mail: r.vismans@sheffield.ac.uk

Veronika Wenzel is als taalkundige verbonden aan de vakgroep Nederlandse taal en letteren van de universiteit Münster, Duitsland. Ze promoveerde op 'Relationele strategieën in de vreemde taal' en is betrokken bij de lerarenopleiding en materiaalontwikkeling.

e-mail: wenzelv@uni-muenster.de

Uitgever

Rozenberg Publishers
Rozengracht 176A
1016 NK Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenbergps.com
www.rozenbergps.com

Vormgeving

Puntspatie, Amsterdam

Abonnementsprijs 2004

(3 nummers van 84 blz.)

Nederland:

€ 30,00 (inclusief portokosten)

Overige landen:

€ 35,00 vooraf te betalen op
rekeningnummer 56 64 78 323 van
Rozenberg Publishers,
Rozengracht 176A,
1016 NK Amsterdam, Nederland.
In dit bedrag zijn de portokosten
begrepen. (Alle bankkosten in
binnen- en buitenland zijn ten laste
van de abonnee.) Losse nummers:
€ 16,50 (inclusief portokosten).

ISSN 0047-9276

Neerlandica Extra Muros

Tijdschrift van de Internationale
Vereniging voor Neerlandistiek (IVN)
Drie afleveringen (2004)
Jaargang 42, 1, februari 2004

Onder redactie van

F. Balk-Smit Duyzentkunst,
M. Boers-Goosens, A.J. Gelderblom,
R. Grüttemeier, E. Leijnse,
A.M. Musschoot, R.M. Vismans,
M. Kristel (redactiesecretaris)

Samenstelling redactieraad

Dr. Luc Bergmans, Parijs, namens
Frankrijk; Lic. Widjajanti Dhar-
mowijono, Semarang, namens
Azianië; Dr. Wilken Engelbrecht,
Olomouc, namens Midden- en
Oost-Europa; Dr. Siegfried
Huigen, Stellenbosch, namens
Zuid-Afrika; Prof.dr. Jeannette
Koch, Napels, namens Zuid-
Europa; Dr. Niels-Erik Larsen,
Kopenhagen, namens Noord-
Europa; Dr. Jelica Novakovic-
Lopusina, Belgrado, namens
Midden- en Oost-Europa;
Drs. Sugeng Riyanto MA, namens
Azianië; Prof.dr. Thomas
F. Shannon, Berkeley, namens
Canada en de Verenigde Staten

Redactiesecretariaat

Raadhuisstraat 1
2481 BE Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

ROZENBERG
Publishers

ISSN 0047-9276